

Mâtürîdî'nin Tabiat Anlayışı Hakkındaki Literatürün Tematik Analizi: Yaklaşım ve Argümanlar

Hümeyra Hacıbrahimoglu

0000-0001-7841-0665

h.haciibrahimoglu@aybu.edu.tr

Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Kelam Anabilim Dalı, Ankara, Türkiye
ror.org/05ryemn72

Abdullah Demir

0000-0001-7825-6573

abdullahdemir@aybu.edu.tr

Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Kelam Anabilim Dalı, Ankara, Türkiye
ror.org/05ryemn72

Öz

Amaç: Hanefî-Mâtürîdî klasiklerinde müteahhir dönemdeki bazı istisnalar dışında, varlık ve bunun bir parçası olan tabiat bahislerine ayrıntılı olarak değil kendi sistematiklerine uygun olarak “dinin gerektirdiği ölçüde” yer verildiği görülür. Mezhebin kurucu ismi Ebû Mansûr el-Mâtürîdî'nin (öl. 333/944), eserleri bu açıdan dikkat çekicidir. *Kitâbü't-Tevhîd* ve *Te'vîlâtü'l-Şur'ân* adlı eserlerinde sistematik bir kozmoloji inşa etmemekle birlikte, kullandığı “tab”, “tabiat”, “cevher”, “cisim”, “araz” ve “a'yân” gibi kavramları kullanarak ortaya koyduğu tabiat anlayışıyla çağdaş araştırmacıların dikkatini çekmiştir. Bu araştırmacıların konuya dair çalışmaları incelendiğinde Mâtürîdî'nin tabiat tasavvuruna dair (a) “tabiatçı”, (b) “arazcı”, (c) “atomcu” ve (d) “tabiat anlayışında tarafsızlık” olmak üzere dört farklı nitelemenin yapıldığı tespit edilir. Aynı konuya dair bu farklı yaklaşımlar, Mâtürîdî'nin eserlerinin tercümesinde benimsenen esnek yaklaşım, metinlerin çok anlamlı yapısı ve araştırmacıların metodolojik tercihlerinden kaynaklanıyor görünmektedir.

Bu çalışmanın amacı, Mâtürîdî'nin tabiat anlayışını doğrudan tespit etmekten ziyade, literatürdeki dört farklı yaklaşımın dayandığı argümanları ele almak ve bu yorumların ortaya çıkmasına zemin hazırlayan metodolojik sınırlılıkları tespit etmektir.

Yöntem: Nitel araştırma yaklaşımıyla kurgulanan bu araştırmada, metin çözümleme tekniklerinden “Tematik Analiz” kullanılmıştır. Araştırmanın verisini Mâtürîdî'nin tabiat anlayışına doğrudan ya da dolaylı olarak değinen Türkçe, İngilizce, Almanca ve Fransızca dillerinde 1974-2025 yılları arasında yayımlanan 24 çalışma oluşturmaktadır. Bu araştırmalar belirtilen teknikle çözümlenmiş sonrasında tespit edilen benzer anlam örüntüleri, bilgisayar destekli nitel veri analiz yazılımlarından MAXQDA aracılığıyla ortak temalar altında sınıflandırılmış ve analiz edilmiştir.

Bulgular: Çalışmanın bulguları, literatürde Mâtürîdî'nin tabiat anlayışının tek bir yoruma indirgenemeyeceğini ortaya koymaktadır. Onun metinlerinde atomculuk, tabiatçılık ve arazcılık gibi tabiatla ilişkin farklı yaklaşımlar çeşitli gerekçelerle temellendirilebilmektedir. Parçacıkçı bir teori olarak atomculuk ile cisimlere içkin tabii unsurlar üzerinden evreni açıklayan tabiatçılık arasındaki fark, yalnızca kozmolojik düzlemle sınırlı kalmamaktadır. Bu yaklaşımların benimsediği sebep-sonuç anlayışı, insan fiilleri ve diğer kelâmî meseleler üzerinde de belirleyici olmaktadır. Bu nedenle, Mâtürîdî'nin tabiat teorisinin, temelleri ve

sonuçları bakımından birbirinden oldukça farklı teoriler üzerinden nitelenebilmesi dikkat çekici bir husus olarak öne çıkmaktadır. Literatürde ileri sürülen “tabiat anlayışında tarafsızlık” nitelendirmesi, Mâtürîdî'nin zihnî tasavvurunda tutarlı bir tabiat teorisinin mevcut olup olmadığı sorusunu gündeme getirmektedir. Eğer böyle bir teori mevcut değilse, bunun ilkesel bir tercihten mi yoksa erken dönem âlimlerinden biri olması sebebiyle tabiat teorilerine ilişkin bilgi eksikliğinden mi kaynaklandığı hususu tartışmalıdır. **Sonuç:** Mâtürîdî'nin tabiat anlayışına dair değerlendirmeler, onun eserlerinin bağlamsal yapısı ve kullandığı kavramların çok anlamlılığı sebebiyle farklı yorumlara açık görünmektedir. Bu durum, Mâtürîdî'nin tabiat anlayışının tek bir ontolojik kategoriye indirgenmesinin güç olduğunu göstermektedir. Eserlerinde farklı teorik çerçevelere ait kavram ve açıklamaların bir arada yer alması ise onun tabiat tasavvurunun ancak bağlamsal okumalar ve kavramsal süreklilikler gözetilerek anlaşılabilmesine işaret etmektedir. Bu niteliklere sahip müstakil bir araştırma yapılması önemli bir ihtiyaç olarak tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler

Kelâm; Ebû Mansûr el-Mâtürîdî; Varlık; Kozmoloji; Tabiat; Atomculuk; Tabiatçılık; Arazcılık, Cevher; Araz; Tab'

Öne Çıkanlar

- Bu çalışma, literatürde Mâtürîdî'nin tabiat anlayışı hakkında ortaya çıkan farklı yorumları bütüncül bir çerçevede değerlendirmektedir.
- Mâtürîdî'nin metinlerinden hareketle atomcu, arazcı veya tabiatçı olduğu yönündeki nitelendirmeler, parçacı okumalarla eserlerinden temellendirilebilir durumdadır.
- Farklı yorumların, büyük ölçüde tabiat anlayışlarının nasıl tanımlandığı ve bu anlayışlara dair asgarî sınırların nasıl belirlendiğiyle ilişkili olduğu anlaşılmıştır.
- Literatürde ortaya çıkan tabiat anlayışında tarafsızlık nitelendirmesi, Mâtürîdî'nin tutarlı ve belirlenmiş bir tabiat anlayışına sahip olup olmadığı tartışmasını yeniden gündeme getirmektedir.
- Mâtürîdî'nin metinlerinden birbirine zıt kozmolojik sonuçların çıkarılabilmesi, konunun bağlam merkezli ve metodolojik açıdan daha derinlemesine incelenmesi gereğini ortaya koymaktadır.
- Mâtürîdî'nin varlık anlayışına dair bağlam merkezli ve metodolojik açıdan derinlemesine inceleme yapılması ihtiyacı açıktır.

Atıf Bilgisi

Hacıibrahimoğlu, Hümeýra – Demir, Abdullah. “Mâtürîdî'nin Tabiat Anlayışı Hakkındaki Literatürün Tematik Analizi: Yaklaşım ve Argümanlar”. *Eskiyeni* 61 (Mart 2026), 275-308.

<https://doi.org/10.37697/eskiyeni.1801931>

Makale Bilgileri

Etik Beyan

Bu çalışma Abdullah Demir ve Osman Demir danışmanlığında sürdürülen “Ebû Mansûr el-Mâtürîdî'nin Varlık Anlayışı” başlıklı doktora tezinin literatür başlığı esas alınarak hazırlanmıştır.

Teşekkür

Çalışmaya katkı sağlayan doktora tezinin ikinci danışmanı Prof. Dr. Osman Demir'e ve kelâmı varlık konusunda çalışan fikirlerinden istifade ettiğim diğer uzmanlara teşekkür ederim. (H.H).

Geliş Tarihi

12 Ekim 2025

Kabul Tarihi

26 Şubat 2026

<i>Yayın Tarihi</i>	31 Mart 2026	
<i>Hakem Sayısı</i>	İki İç Hakem - İki Dış Hakem	
<i>Değerlendirme</i>	Çift Taraflı Kör Hakemlik	
<i>Etik Beyan</i>	Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde etik ilkelere uyulmuştur.	
<i>Benzerlik Taraması</i>	Yapıldı - intihal.net	
<i>Çıkar Çatışması</i>	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.	
<i>Finansman</i>	TÜBİTAK 3005, Proje No: 325K222.	
<i>Etik Bildirim</i>	eskiyenidergi@gmail.com	
<i>Yazar Katkıları</i>	Araştırmanın Tasarımı (CRediT 1)	Yazar-1 (%80) - Yazar-2 (%20)
	Veri Toplanması (CRediT 2)	Yazar-1 (%90) - Yazar-2 (%10)
	Araştırma - Veri Analizi- Doğrulama (CRediT 3-4-6-11)	Yazar-1 (%80) - Yazar-2 (%20)
	Makalenin Yazımı (CRediT 12-13)	Yazar-1 (%90) - Yazar-2 (%10)
	Metnin Tashihi ve Geliştirilmesi (CRediT 14)	Yazar-1 (%70) - Yazar-2 (%30)
<i>S. Kalkınma Amaçları</i>	4 Nitelikli Eğitim	
<i>Lisans</i>	CC BY-NC 4.0	

A Thematic Analysis of the Literature on al-Māturīdī's Conception of Nature: Approaches and Arguments

Hümeyra Hacıbrahimoğlu

0000-0001-7841-0665

h.haciibrahimoglu@aybu.edu.tr

Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Kelam Anabilim Dalı, Ankara, Türkiye
ror.org/05ryemn72

Abdullah Demir

0000-0001-7825-6573

abdullahdemir@aybu.edu.tr

Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Kelam Anabilim Dalı, Ankara, Türkiye
ror.org/05ryemn72

Abstract

Purpose: In the classical Ḥanafī-Māturīdī tradition, with a few exceptions in the later (muta'akhhir) period, discussions of being and nature—understood as a constituent part of being—are not treated in detail but are addressed “to the extent required by religion,” in accordance with the systematics of the school. In this respect, the works of the school's founding figure, Abū Maṣṣūr al-Māturīdī (d. 333/944), are particularly noteworthy. Although he does not construct a systematic cosmology in his Kitāb al-Tawḥīd and Ta'wīlāt al-Qur'ān, his conception of nature—articulated through such concepts as ṭab', ṭabī'a, jawhar (substance), jism (body), 'araḍ (accident), and a'yān (entities)—has attracted the attention of contemporary scholars. A survey of the relevant scholarship reveals that four distinct characterizations have been proposed regarding al-Māturīdī's conception of nature: (a) “naturalist,” (b) “accidentalist,” (c) “atomist,” and (d) “neutral” with respect to theories of nature. These divergent approaches appear to stem from the flexible translation strategies adopted in rendering al-Māturīdī's works, the polysemous structure of the texts, and the methodological preferences of modern researchers. Rather than directly determining al-Māturīdī's conception of nature directly, this study aims to examine the arguments underlying these four approaches in the literature and to identify the methodological limitations that have led to these interpretations.

Method: Designed within a qualitative research framework, this study employs “Thematic Analysis” as a textual analysis technique. The data consist of twenty-four studies published between 1974 and 2025 in Turkish, English, German, and French, each addressing al-Māturīdī's conception of nature either directly or indirectly. These works were analyzed using the aforementioned method; subsequently, recurring patterns of meaning were categorized and examined under common themes with the assistance of MAXQDA, a computer-assisted qualitative data analysis software.

Findings: The findings demonstrate that al-Māturīdī's conception of nature cannot be confined to a single interpretive framework. Within his texts, atomism, naturalism, and accidentalism can each be substantiated on various levels. The distinction between atomism, as a particulate theory, and naturalism, which posits that the universe is

explained by the intrinsic natural properties of bodies, is not confined solely to the cosmological plane. The respective understandings of causality adopted by these approaches also bear significant implications for human acts and other theological (kalām) issues. Consequently, the fact that al-Mâtürîdî's theory of nature can be characterized through markedly different theoretical frameworks—both in terms of its foundations and its implications—emerges as a noteworthy issue. The description of his position as “neutral” with regard to theories of nature raises the question of whether a coherent theory of nature exists within his intellectual framework. If no such theory exists, it remains debatable whether this results from a principled stance or from the relative limitations of available natural-philosophical knowledge in the early formative period.

Conclusion: Evaluations of al-Mâtürîdî's conception of nature remain open to diverse interpretations due to the contextual structure of his works and the polysemous character of the concepts he employs. This situation indicates the difficulty of reducing his theory of nature to a single ontological category. The coexistence of concepts and explanations drawn from different theoretical frameworks in his writings suggests that his conception of nature can only be properly understood through contextual readings that take conceptual continuities into account. A dedicated and comprehensive study based on this approach is a significant scholarly necessity.

Keywords

Kalām; Abū Manşūr al-Mâtürîdî; Being; Cosmology; Nature; Atomism; Naturalism; Accidentism; Substance; Accident; Tab'

Highlights

- This study evaluates the divergent interpretations that have emerged in the literature concerning al-Mâtürîdî's conception of nature within a holistic framework.
- Based on al-Mâtürîdî's texts, characterizations of him as an atomist, accidentalist, or naturalist can be substantiated through selective or fragmentary readings of his works.
- It has been observed that these differing interpretations are largely related to how theories of nature are defined and how their minimum conceptual boundaries are determined.
- The literature describe al-Mâtürîdî as “neutral” with respect to theories of nature, which reopens the debate as to whether he possessed a coherent and well-defined conception of nature.
- The possibility of deriving mutually contradictory cosmological conclusions from al-Mâtürîdî's texts demonstrates the necessity of a more context-centered and methodologically rigorous analysis of the issue.
- The need for a context-centered and methodologically in-depth examination of al-Mâtürîdî's ontology is evident.

Citation

Hacıibrahimoğlu, Hümeýra – Demir, Abdullah. “A Thematic Analysis of the Literature on al-Mâtürîdî's Conception of Nature: Approaches and Arguments”. *Eskiyeni* 61 (March 2026), 275-308. <https://doi.org/10.37697/eskiyeni.1801931>

Article Information

<i>Ethical Statement</i>	This study is based on the ongoing doctoral dissertation titled “Abū Mansūr al-Māturīdī's Conception of Being”, conducted under the supervision of Dr. Abdullah Demir and Prof. Dr. Osman Demir.	
<i>Thanks</i>	I thank the second advisor of my doctoral dissertation, Prof. Dr. Osman Demir, who contributed to the study, and the other experts working on the issue of existence in kalām, from whose ideas I benefited. (H.H.)	
<i>Date of submission</i>	12 October 2025	
<i>Date of acceptance</i>	26 February 2026	
<i>Date of publication</i>	31 March 2026	
<i>Reviewers</i>	Two Internal - Two External	
<i>Review</i>	Double-blind	
<i>Plagiarism checks</i>	Yes - intihal.net	
<i>Conflicts of Interest</i>	The Author(s) declare(s) that there is no conflict of interest	
<i>Grant Support</i>	TÜBİTAK 3005, Project Number: 325K222.	
<i>Author Contributions</i>	Conceptualization (CRediT 1)	Author-1 (%80) - Author-2 (%20)
	Data Curation (CRediT 2)	Author-1 (%90) - Author-2 (%10)
	Investigation - Analysis - Validation (CRediT 3-4-6-11)	Author-1 (%80) - Author-2 (%20)
	Writing (CRediT 12-13)	Author-1 (%90) - Author-2 (%10)
	Writing – Review & Editing (CRediT 14)	Author-1 (%70) - Author-2 (%30)
<i>Complaints</i>	eskiyenidergi@gmail.com	
<i>S. Development Goals</i>	4 Quality Education	
<i>License</i>	CC BY-NC 4.0	

Giriş

İslam düşünce tarihinde tabiat anlayışı, kelâm geleneği içerisinde ontolojik tartışmaların merkezinde yer alan temel meselelerden biri olmuştur. Kelâm âlimleri, tabiat ve kozmolojiye ilişkin konuları çoğu zaman iman esaslarını aklî zeminde temellendirme çabasının bir parçası olarak ele almışlardır. Bununla birlikte, kelâmın tabiat bahislerine yaklaşımının yalnızca dinî savunma karakteri taşımadığı, aynı zamanda hakikati araştırmaya yönelik bir çaba olarak da varlık kazandığı savunulur.¹ Bununla birlikte âlemin hangi unsurlardan meydana geldiği, cisim ve cevher-araz ilişkisi ile sebeplilik gibi konular yalnızca kozmolojik bir çerçeveye ele alınmamış, aynı zamanda marifetullah, ilâhî fiillerin açıklanması, insan hürriyeti ve mucizenin imkânı gibi kelâm meselelerine de etki etmiştir.

Kelâm ekolleri arasında tabiat anlayışına ilişkin yaklaşım farkları dikkat çekicidir. Eş'arî ve Mu'tezilî âlimler, cevher, araz ve tabiat kavramlarını merkeze alarak sistematik bir kozmoloji tasavvuru geliştirmişlerdir. Buna karşılık Hanefî-Mâtürîdî gelenekte tabiat ve kozmoloji meselelerine yalnızca “dinin gerektirdiği ölçüde” yer verilmiştir. Bu alanlar başlı başına müstakil bir araştırma konusu hâline getirilmemiştir. Mezhebin kurucusu Ebû Mansûr el-Mâtürîdî (öl. 333/944), sistematik bir tabiat nazariyesi ortaya koymamış olmakla birlikte *Kitâbü't-Tevhîd* ve *Te'vîlâtü'l-Kur'ân* adlı eserlerinde cevher, araz, cisim, tab' ve tabiat gibi kavramlar üzerinden kozmolojiye dair önemli değerlendirmelerde bulunmuştur. Bu çerçevede Mâtürîdî'nin tabiat anlayışı, onun düşünce sisteminin doğru anlaşılması bakımından kritik bir konumda yer almakta ve literatürde farklı şekillerde yorumlanmaktadır.

Çağdaş araştırmalarda Mâtürîdî'nin tabiat kavrayışının arazcılık, atomculuk ve tabiatçılık gibi farklı teorik çerçevelerle ilişkilendirildiği görülür. Bununla birlikte bazı çalışmalar, Mâtürîdî'nin belirli bir tabiat teorisini inşa etmeyi amaçlamadığını ve bu nedenle onun herhangi bir kozmoloji anlayışını özellikle ön plana çıkarmadığını savunur.

Bu çalışmanın amacı, Mâtürîdî'nin tabiat anlayışına ilişkin literatürde ortaya çıkan farklı yorumları tespit etmek, bu yaklaşımların dayandığı gerekçeleri ortaya koymak ve bunların metodolojik arka planlarını analiz etmektir. Bu doğrultuda araştırmada nitel yaklaşım benimsenmiş ve “Tematik Analiz (TA)” yöntemi kullanılmıştır. Konuya dair 1974-2025 yılları arasında yayımlanan Türkçe, İngilizce, Almanca ve Fransızca çalışmalar incelenmiş, Mâtürîdî'nin tabiat anlayışına ilişkin değerlendirmeler sınıflandırılmış ve ortaya çıkan yaklaşımlar belirli temalar altında değerlendirilmiştir.

Çalışmada kullanılan Tematik Analiz, verilerdeki anlam örüntülerinin sistematik biçimde tanımlanması, düzenlenmesi ve yorumlanmasını mümkün kılan esnek bir yöntemdir.² Bu kapsamda çalışmada alnamsal (semantic) düzeyde tematik analiz tercih edilerek veriler açık anlamları üzerinden değerlendirilmiştir.³

¹ Mehmet Bulğen, *Kelâm Atomculuğu ve Modern Kozmoloji* (Ankara: TDV Yayınları, 2018), 125-126; Shlomo Pines, *İslâm Atomculuğu*, çev. Osman Demir (İstanbul: Klasik Yayınları, 2018), 11-12; Alnoor Dhanani, *Kelâmın Fizik Kuramı: Basra Mu'tezilesi Kozmolojisinde Atomlar, Uzay ve Boşluk*, çev. Mehmet Bulğen (İstanbul: Klasik Yayınları, 2020), 10-14.

² Bu esnekliğin nedeni, yöntemin herhangi bir kurama bağlı olma zorunluluğunun bulunmamasıdır. Bu sayede tematik analiz farklı teorik çerçevelerde çok yönlü bir şekilde uygulanabilmektedir. bk. Virginia Braun - Victoria Clarke, “Using Thematic Analysis in Psychology”, *Qualitative Research in Psychology* 3/2 (2006), 79-80; Victoria Clarke - Virginia Braun, “Teaching Thematic Analysis: Overcoming Challenges and Developing Strategies for Effective Learning”, *The Psychologist* 26/2 (2013), 120; Lorelli S. Nowell vd., “Thematic Analysis: Striving to Meet the Trustworthiness Criteria”, *International Journal of Qualitative Methods* 16 (2017), 2.

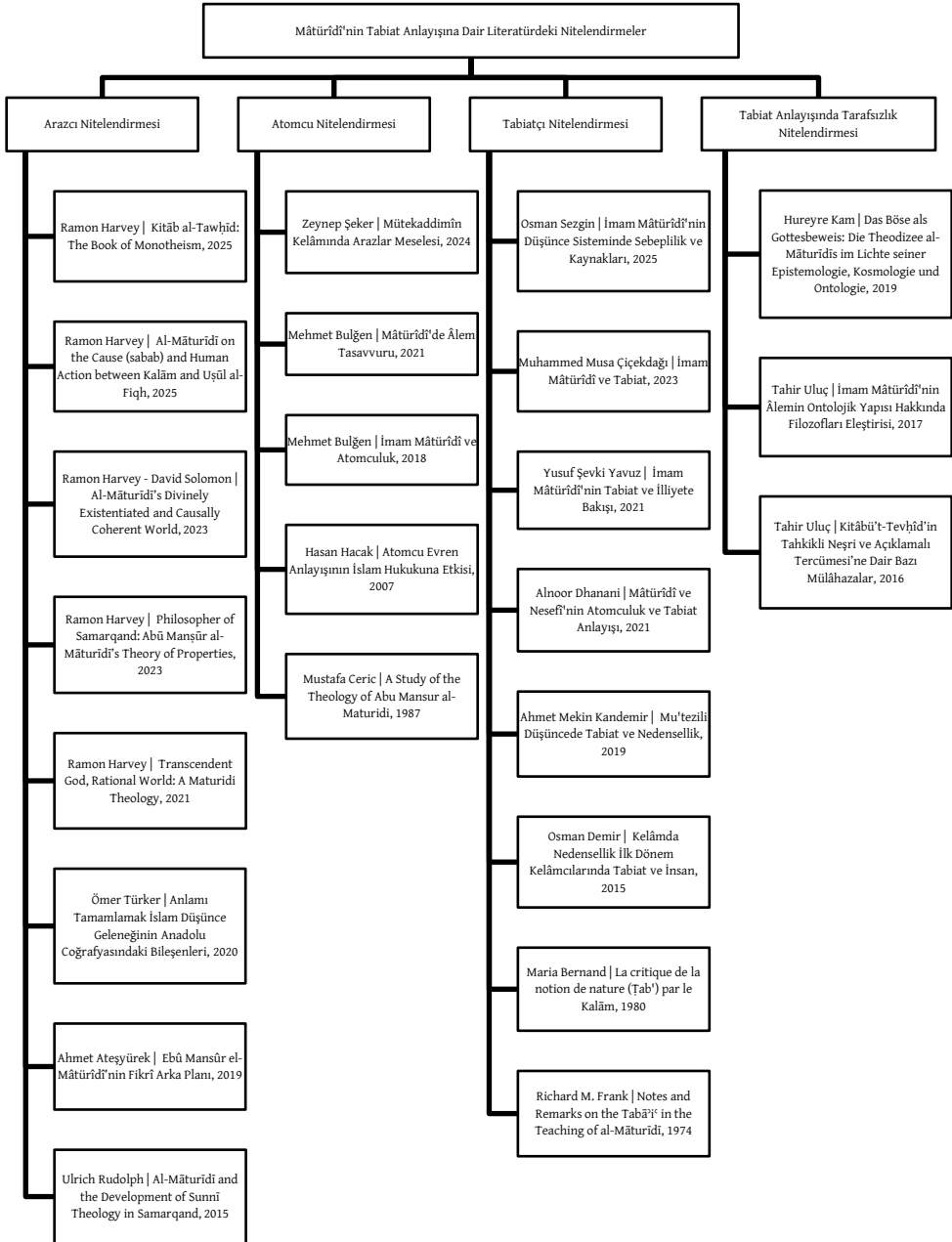
³ Braun - Clarke, “Using Thematic Analysis in Psychology”, 84; Mary Maguire - Bríd Delahun, “Doing a Thematic Analysis: A Practical, Step-By-Step Guide”, *All Ireland Journal of Higher Education (AISHE-J)* 9 (2017), 3353.

Araştırmanın veri seti, Türkçe, İngilizce, Almanca ve Fransızca dillerinde 1974–2025 yılları arasında yayımlanan, Mâtürîdî'nin tabiat anlayışını doğrudan ya da dolaylı ele alan 24 çalışmadan oluşmaktadır. Analiz süreci bilgisayar destekli nitel veri analiz yazılımlarından (CAQDAS)⁴ biri olan MAXQDA yazılımı kullanılarak yürütülmüştür.⁵ Tematik analiz aşamaları takip edilerek ilk aşamada, ilgili metinler veriye aşinalık kazanmak amacıyla dikkatlice okunmuştur. İkinci aşamada, metinlerde tekrar eden kavramsal unsurlar ve benzer anlam örüntüleri semantik düzeyde kodlanmıştır.⁶ Kodlama süreci tek kodlayıcı tarafından yürütülmüştür. Bu nedenle kodlar arası güvenilirlik ve tekrar kontrolleri uzman görüşüne başvurulmuş ve sağlanmıştır. Ardından kodlar arasındaki ilişkiler değerlendirilmiştir. Bu değerlendirme sonucunda, literatürdeki sınıflandırmalar esas alınarak Mâtürîdî'nin tabiat anlayışına dair yaklaşımlar (a) atomculuk, (b) arazcılık, (c) tabiatçılık ve (d) tabiat anlayışında tarafsızlık olmak üzere dört ana tema altında toplanmıştır.⁷ Literatürde “herhangi bir varlık anlayışını ön plana çıkarmaz” şeklinde ifade edilen bu son kategori için, uzun ve açıklayıcı adlandırmalar yerine daha kısa ve kavramsal olarak daha uygun olan ‘tabiat anlayışında tarafsızlık’ teması tercih edilmiştir. Bu temalar doğrultusunda ilgili çalışmalar sistematik biçimde tasnif edilmiş ve çalışmada tablo hâlinde sunulmuştur.

1. Mâtürîdî'nin Tabiat Anlayışına Dair Literatürdeki Dört Farklı Nitelendirme

Aşağıdaki tabloda literatürde Mâtürîdî'nin tabiat anlayışına dair yaklaşımlar tematik olarak sınıflandırılmıştır.

⁴ Michael Quinn Patton, *Qualitative Research and Evaluation Methods* (California: Sage Publications, 2002), 442-447.
⁵ MAXQDA üzerinden tematik analizin yürütülebileceğine dair müstakil bir çalışmaya rastlanamamıştır. Ancak MAXQDA'ya işlevsel açıdan benzer bilgisayar destekli nitel veri analiz yazılımlarından biri olan NVivo kullanılarak tematik analiz aşamalarının nasıl gerçekleştirilebileceğine dair çalışmalar için bk. Nowell vd., “Thematic Analysis: Striving to Meet the Trustworthiness Criteria”, 9-10.
⁶ Nowell vd., “Thematic Analysis: Striving to Meet the Trustworthiness Criteria”, 9-10; Maguire - Delahunt, “Doing a Thematic Analysis: A Practical, Step-By-Step Guide”, 3355.
⁷ Ana tema oluşturma aşaması için bk. Maguire - Delahunt, “Doing a Thematic Analysis: A Practical, Step-By-Step Guide”, 3356.

Tablo 1: Mâtürîdî'nin Tabiat Anlayışına Dair Nitelendirmeler

1.1. Arazcı Nitelendirmesi

Mâtürîdî'yi arazcı olarak nitelendiren kapsamlı çalışmalardan ilki Ulrich Rudolph tarafından kaleme alınan ve Rodrigo Adem tarafından İngilizceye çevrilen *Al-Mâtürîdî and the Development of Sunni Theology in Samarqand* (2015) adlı eserdir. Bu eser *Semerkant'ta Ehl-i Sünnet Kelâmı: Mâtürîdî* (2016) adıyla Özcan Taşçı tarafından Türkçe'ye

kazandırılmıştır.⁸ Ahmet Ateşyürek'in doktora tezinden kitaplaştırılan *Ebû Mansûr el-Mâtürîdî'nin Fikrî Arka Planı* (2020) başlıklı çalışmada Mâtürîdî'nin arazcı bir ontolojiye yakın durduğu görüşü savunulur.⁹ Bu literatüre önemli bir katkı da Ömer Türker tarafından yayımlanan *Anlamı Tamamlamak İslam Düşünce Geleneğinin Anadolu Coğrafyasındaki Bileşenleri* (2020) başlıklı çalışmadır.¹⁰

Mâtürîdî kozmolojisini arazcı perspektifte değerlendiren bir diğer eser, Ramon Harvey tarafından kaleme alınan *Transcendent God, Rational World: A Mâtürîdî Theology* (2021) adlı çalışmadır.¹¹ Harvey'in Mâtürîdî'nin kozmolojisine ilişkin değerlendirmeleri, *Pluralizing Philosophy's Past* adlı derlemede yayımlanan "Philosopher of Samarqand: Abû Manşûr al-Mâtürîdî's Theory of Properties" (2023) başlıklı bölümde bir derinliğe kavuşur.¹² Bu bağlamda "Wise Design and the Metaphysics of Natural Evil: Al-Mâtürîdî's Divinely Existential and Causally Coherent World" (2024) başlıklı makalesinde ise yeni bir boyut kazanır.¹³ Harvey'in Mâtürîdî'nin arazcı olduğunu vurguladığı bir diğer çalışma ise "Al-Mâtürîdî's Divine Action Model: A Distinctive Concurrentist Account of Causality" (2025) başlıklı makalesidir.¹⁴ Aynı yıl Harvey, Tahir Uluç'un Türkçe tercümesine dayanarak İngilizceye çevirdiği *Kitâb al-Tawhîd: The Book of Monotheism* eserine editör olarak katkı sağlamış ve çalışmaya kapsamlı bir önsöz ile açıklamalı dipnotlar eklemiştir.¹⁵

Asıl tartışma konusuna giriş yapacak olursak arazcılığın kabul edilip edilmediği meselesi literatürde iki temel ölçüt üzerinden değerlendirilmektedir. İlk ölçüt, âlemin hangi unsurlardan meydana geldiği sorusuna nasıl cevap verildiğidir. Bu bağlamda cevapta cevher-i ferd, yani atom anlayışına yer verilip verilmediği belirleyici rol oynamaktadır. İkinci ölçüt ise cismin tanımında kullanılan "birleşik" ifadesinin mahiyeti yani cismin hangi cüzlerden oluştuğu sorusuna verilen cevaptır. Bu birleşikliğin arazlardan mı yoksa atomlardan mı kaynaklandığına dair verilen yanıt, arazcı bir kozmolojinin benimsenip benimsenmediğini ortaya koymaktadır.

Literatürde, Mâtürîdî'nin arazcı olduğu görüşü üç temel argümanla desteklenir. Buna göre (a) Mâtürîdî'de cisimlerin arazlara dayalı bir yapı olarak tasavvur edildiği, (b) içinde bulunduğu entelektüel bağlamın bu yorumu güçlendirdiği ve (c) ilk bakışta arazcılık düşüncesiyle çelişir gibi duran tabiatların gerçekte birer araz olarak kabul edildiği ifade edilir.

⁸ Ulrich Rudolph, *Al-Mâtürîdî and the Development of Sunnî Theology in Samarqand*, çev. Rodrigo Adem (Leiden: Brill, 2015); Ulrich Rudolph, *Semerkant'ta Ehl-i Sünnet Kelâm: Mâtürîdî*, çev. Özcan Taşçı (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2016).

⁹ Ahmet Ateşyürek, *Ebû Mansûr el-Mâtürîdî'nin Fikrî Arka Planı* (Ankara: Sonçağ Yayınları, 2020).

¹⁰ Ömer Türker, *Anlamı Tamamlamak İslam Düşünce Geleneğinin Anadolu Coğrafyasındaki Bileşenleri* (İstanbul: Ketebe Yayınları, 2020).

¹¹ Ramon Harvey, *Transcendent God, Rational World: A Maturidi Theology* (Edinburgh: Edinburgh University Press, 2021).

¹² Ramon Harvey, "Philosopher of Samarqand: Abû Manşûr al-Mâtürîdî's Theory of Properties", *Pluralizing Philosophy's Past*, ed. Amber L. Griffioen - Marius Backmann (London: Palgrave Macmillan, 2023), 77-90.

¹³ Ramon Harvey - David Solomon, "Wise Design and the Metaphysics of Natural Evil: Al-Mâtürîdî's Divinely Existential and Causally Coherent World", *Design Discourse in Abrahamic Traditions*, ed. E. V. R. Kojonen - Shoaib Ahmad Malik (Routledge, 2023), 75-90.

¹⁴ Ramon Harvey, "Al-Mâtürîdî's Divine Action Model: A Distinctive Concurrentist Account of Causality", *Journal of Islamic Philosophy* 16/1 (Ocak 2025), 63-106.

¹⁵ Ramon Harvey, "Introduction", *Kitâb al-Tawhîd: The Book of Monotheism*, mlf. Ebû Mansûr el-Mâtürîdî, çev. Tahir Uluç (İstanbul: İbn Haldun Üniversitesi Yayınları, 2025).

İlk argümana göre Mâtürîdî'nin eserlerinde atom anlamına gelen *el-cüz' ellezî lâ yetecezzâ*¹⁶ ifadesinin açıkça yer almaması, literatürde onun arazcı bir ontolojiye yakınlığının delilleri arasında zikredilir.¹⁷ Bu çerçevede Rudolph, *Kitâbü't-Tevhîd*'de atomculuğa ait kavramsallaştırmaları aramanın sonuç vermediğini özellikle vurgular.¹⁸ Harvey ise bu değerlendirmeye itiraz ederek söz konusu ifadenin Mâtürîdî'de üç farklı bağlamda geçtiğini belirtir: (a) Cisimlerin atomlara bölündüğünü ileri süren ve “hayalî” olarak nitelendirilen bir görüşün eleştirisi bağlamında, (b) iki kişinin bir nesneyi birlikte taşıması örneği üzerinden insan fiilleri tartışmasında ve (c) Ka'bî'nin (öl. 319/931) insan filinin Allah'ın yaratması olamayacağı yönündeki iddiasına karşı bir reddiye çerçevesinde.¹⁹ Ancak nihayetinde bu ifadelerin, onun atomculuğu benimsediği şeklinde değerlendirilmediği belirtilmiştir.²⁰

Mâtürîdî'nin *bölünemeyen son parça*'ya yer vermediği yönündeki tespitler, âlemin hangi ontolojik unsurlar üzerinden açıklandığı sorusunu gündeme getirmektedir. Mâtürîdî'nin, âlemin cisim ve arazlardan oluştuğunu ifade ettiği belirtilir. Nitekim onun, cismin varlığını bekâ ve fenâ gibi niteliklerden bağımsız olarak tasavvur edebildiği ve bu nitelikleri cismin zâtî özellikleri olarak değil, ona sonradan eklenen, zamansal ve değişken unsurlar, yani arazlar şeklinde konumlandığı ifade edilir. Bu yaklaşımın, cisim ile arazın ontolojik bakımdan birbirinden farklı iki unsur olarak anlaşılmasına imkân tanıdığı belirtilir.²¹ Benzer şekilde, Mâtürîdî'nin cisimleri “bileşik” olarak tanımlaması, bu bileşikliğin hangi unsurlardan meydana geldiği sorusunu gündeme getirmektedir. Literatürde söz konusu bileşikliğin, arazların cisimlerin aslı bileşenleri olarak değerlendirilmesini gerekli kıldığı yönünde okumalar bulunduğu görülür.²² Mâtürîdî'nin âlemin “parçalar”dan (ajzâ wa-ab'âd) oluştuğunu ifade etmesinin de cisimlerin arazlardan meydana geldiği şeklindeki bu yorumlarla çelişmediği ileri sürülür.²³

¹⁶ Bu ifadenin bir istisna dışında kullanmadığı, Arapça ibarelerde buna benzeyen ifadelerin ise atom anlamında değil, “bölünemeyecek derecede küçük cisim” anlamında geçtiği belirtilmektedir. bk. Tahir Uluç, *İmam Maturidi'nin Alemin Ontolojik Yapısı Hakkında Filozofları Eleştirisi* (İstanbul: İnsan Yayınları, 2019), 61-63; Hureyre Kam, *Das Böse als Gottesbeweis: Die Theodizee al-Mâtürîdis im Lichte seiner Epistemologie, Kosmologie und Ontologie*, ed. Ömer Özsoy (Frankfurt am Main: EB-Verlag Dr. Brandt, 2019), 170-171.

¹⁷ Türker, *Anlamı Tamamlamak İslam Düşünce Geleneğinin Anadolu Coğrafyasındaki Bileşenleri*, 61-68; Ramon Harvey, *Transcendent God, Rational World: A Maturidi Theology* (Edinburgh: Edinburgh University Press, 2021), 90; Harvey, “Philosopher of Samarqand: Abū Mansūr al-Mâtürîdî's Theory of Properties”, 80; Osman Sezgin, *İmam Mâtürîdî'nin Düşünce Sisteminde Sebeplilik ve Kaynakları* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2025), 114; Mâtürîdî'nin *el-cüz' ellezî lâ yetecezzâ* kavramını, âlemde cisim ve araz gibi doğrudan müşahade edilen bir unsur olarak görmemesi dışında, bu kavrama yönelik ilkesel bir problemi bulunmadığı, dolayısıyla bu tutumun onun atomculuğu reddettiği şeklinde yorumlanamayacağı yönündeki değerlendirmeler için bk. Mehmet Bulğen, “İmam Mâtürîdî ve Atomculuk”, *İmâm Mâtürîdî ve Mâtürîdîfîye Geleneği: Tarih, Yöntem, Doktrin*, ed. Hülya Alper (İstanbul: İFAV Yayınları, 2018), 112-113.

¹⁸ Rudolph, *Al-Mâtürîdî and the Development of Sunni Theology in Samarqand*, 245.

¹⁹ Mâtürîdî'nin atomculuğu özellikle dünyanın ezelliğini savunuların benimsediğini görmesi sebebiyle Mu'tezile'ye yönelttiği en sert eleştirilerin de merkezinde yer verdiği belirtilir. bk. Kam, *Das Böse als Gottesbeweis: Die Theodizee al-Mâtürîdis im Lichte seiner Epistemologie, Kosmologie und Ontologie*, 171.

²⁰ Harvey, *Transcendent God, Rational World: A Maturidi Theology*, 90; Cevher-i ferd hakkındaki bu bilgilere dayanarak Mâtürîdî'nin arazcı olduğu yorumunun hatalı bir temellendirme olduğu ve onun cevher-araz düalizmini yani atomcu perspektifi benimsediği yorum hakkında bk. Şeker, *Mütekaddimîn Kelâmında Arazlar Meselesi*, 318-321.

²¹ Rudolph, *Al-Mâtürîdî and the Development of Sunni Theology in Samarqand*, 253.

²² Rudolph, *Al-Mâtürîdî and the Development of Sunni Theology in Samarqand*, 246; Ateşyürek, *Ebū Mansūr el-Mâtürîdî'nin Fikrî Arka Planı*, 293-294; Muhammed Musa Çiçekdağı, *İmam Mâtürîdî ve Tabiat* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2023), 33.

²³ Rudolph, *Al-Mâtürîdî and the Development of Sunni Theology in Samarqand*, 253; Arazcılık nitelendirmesinin, bazı kavram ve ifadelerin bağlam dışı değerlendirilmesi sonucunda ortaya çıkan hatalı bir yaklaşım olduğunu

İkinci argümana göre Ebü'l-Muîn en-Nesefî'nin (öl. 508/1115) Mâtürîdî'nin düşüncesine dair aktarımlarının arazcı nitelendirmesini destekler nitelikte olması önemli bir dayanak teşkil eder.²⁴ Bir diğer destekleyici entelektüel bağlam ise “âlemin arazların birleşmesinden meydana gelen cisimlerden ibaret olduğu” anlayışını benimsedikleri bilinen Dırâr b. Amr (öl. 200/815 [?]) ve Hüseyin en-Neccâr (öl. 230/845 civarı) gibi âlimlerle Mâtürîdî'nin bazı temel noktalarda benzerlikler gösterdiği yönündeki değerlendirmelerdir.²⁵

Nesefî'nin, Mâtürîdî'nin günümüze ulaşmamış eserleri arasında yer alan *Kitâbü'l-Makâlât*'tan aktardığı görüş, Mâtürîdî'nin arazcı bir ontolojiye yakınlığını savunan araştırmacılar tarafından önemli bir destekleyici veri olarak değerlendirilir. Nesefî, Mâtürîdî'nin bu görüş üzerinde ayrıntılı biçimde durmadığını belirtmekle birlikte, söz konusu doktrinin önde gelen savunucularının, duyularla idrak edilen âlemde zikredilen arazlar dışında, zatıyla kâim herhangi bir varlığın mevcudiyetini temellendirmekte başarılı olamadıkları kanaatinde olması sebebiyle, Mâtürîdî'nin bu yaklaşıma belli bir üstünlük tanıdığını ifade eder. Zira bu çevrelerce, duyularla doğrudan idrak edilebilen yegâne unsurların arazlar olduğu kabul edilir. Bununla birlikte, Nesefî'nin aktarımından da anlaşıldığı üzere, Mâtürîdî son tahlilde bu öğretiyi bağlayıcı bir ontolojik doktrin olarak benimsememiştir.²⁶

Ateşyürek ve Harvey, Mâtürîdî'ye nispet edilen bazı ifadelerin Dırâr b. Amr ve Hüseyin en-Neccâr'ın görüşleriyle benzerlik gösterdiğine dikkat çekmektedir. Bu benzerliği onun arazcı bir ontolojiye yakınlığını destekleyen unsurlar arasında değerlendirmektedir.²⁷ Ayrıca bu durum onun tabiat düşüncesini arazcı olarak nitelendirmeyen araştırmacılar tarafından da aktarılmaktadır.²⁸ Nitekim Rudolph, Mâtürîdî'nin âlemin “parçalar”dan (ab'âd) oluştuğunu ifade etmesinin, cisimleri doğrudan arazların meydana getirdiğini savunan Dırâr'ın eserlerinde yer alan açıklamalarla örtüştüğünü belirtmektedir.²⁹ Benzer şekilde o, Mâtürîdî'nin cisimlerin zâtî nitelikleri olarak adlandırdığı tabiatların, cismi oluşturan arazlar konumunda ele alınmasının, Dırâr ve Neccâr'a atfedilen yaklaşımlarla paralellik taşıdığını ifade eder.³⁰ Ancak bu benzerliğin özellikle Neccâr açısından ihtiyatla değerlendirilmesi gerektiğini vurgular. Zira cisimlerin kurucu unsurları olarak kabul edilen tabiatlar (sıcaklık, soğukluk, kuruluk ve yaşlık) Neccâr tarafından açık biçimde kullanılmamaktadır. Bu sebeple,

belirten değerlendirmeler için bk. Zeynep Şeker, *Mütekaddimîn Kelâmında Arazlar Meselesi* (Ankara: Fecr Yayınları, 2024), 154-159.

²⁴ Ebü'l-Muîn en-Nesefî, *Tebsîratü'l-edille fi Usûli'd-dîn*, thk. Hüseyin Atay - Şaban Ali Düzgün (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 1993), 1/72.

²⁵ Ateşyürek, *Ebü Mansûr el-Mâtürîdî'nin Fikrî Arka Planı*, 294; Harvey, *Transcendent God, Rational World: A Maturidi Theology*, 89-90; Harvey, “Philosopher of Samarqand: Abû Mansûr al-Mâtürîdî's Theory of Properties”, 80.

²⁶ Nesefî, *Tebsîratü'l-edille*, 1/72; Rudolph, *Al-Mâtürîdî and the Development of Sunni Theology in Samarqand*, 251; Ateşyürek, *Ebü Mansûr el-Mâtürîdî'nin Fikrî Arka Planı*, 294; Harvey, “Philosopher of Samarqand: Abû Mansûr al-Mâtürîdî's Theory of Properties”, 81; Sezgin, *İmam Mâtürîdî'nin Düşünce Sisteminde Sebeplilik ve Kaynakları*, 114-115.

²⁷ Ateşyürek, *Ebü Mansûr el-Mâtürîdî'nin Fikrî Arka Planı*, 294; Harvey, *Transcendent God, Rational World: A Maturidi Theology*, 89-90; Harvey, “Philosopher of Samarqand: Abû Mansûr al-Mâtürîdî's Theory of Properties”, 80; Sezgin, *İmam Mâtürîdî'nin Düşünce Sisteminde Sebeplilik ve Kaynakları*, 114-115; Bulğen, “İmam Mâtürîdî ve Atomculuk”, 107; Şeker, *Mütekaddimîn Kelâmında Arazlar Meselesi*, 154-159.

²⁸ Sezgin, *İmam Mâtürîdî'nin Düşünce Sisteminde Sebeplilik ve Kaynakları*, 114-115; Bulğen, “İmam Mâtürîdî ve Atomculuk”, 107.

²⁹ Rudolph, *Al-Mâtürîdî and the Development of Sunni Theology in Samarqand*, 253.

³⁰ Rudolph, *Al-Mâtürîdî and the Development of Sunni Theology in Samarqand*, 253; Şeker, *Mütekaddimîn Kelâmında Arazlar Meselesi*, 156.

Mâtürîdî'nin tabiat kavramına başvurmasının Neccâr'a nispetle açıklanamayacağını ve bu tercihin açıklanmayı gerektiren müstakil bir sorun alanı oluşturduğunu ifade eder.³¹

Mâtürîdî'nin arazcı bir ontolojiye sahip olduğu yönündeki yorumlarda karşılaşılan temel sorunlardan biri, onun eserlerinde sıkça yer verdiği tab' ve tabiat kavramlarının bu yaklaşımla nasıl ilişkilendirileceği ve bu kavramların arazcılık çerçevesinde hangi işlevi üstlendiğinin tespitidir. Nitekim, Mâtürîdî'nin arazcı olduğunu savunan bazı araştırmacıların, tabiat anlayışı bakımından onun ile tabiatçı-atomcu olarak bilinen Kâ'bî arasında belirli bir benzerliğe işaret ettikleri görülür.³²

Arazcı nitelendirmesini yapan araştırmacıların, Mâtürîdî'nin düşüncesinde tabiat kavramına ilişkin bir çözüm önerisi geliştirdikleri söylenebilir. Bu yaklaşıma göre arazlar iki ana kategori altında ele alınmaktadır: (a) Klasik kelâm literatüründe kullanıldığı anlamıyla arazlar, (b) Tabiatlar olarak adlandırılan arazlar.³³

Birinci grupta yer alan arazlar, klasik kelâm anlayışındaki özellikleriyle tanımlanır. Buna göre bu arazlar kendiliklerinden var olamaz, süreklilik arz etmez ve bir cisimde yalnızca tek bir an için bulunup ardından yok olur. Ayrıca cisimlerin varlığının sürdürülmesine katkı sağlamaz. Yalnızca cisimde ortaya çıkan geçici hâl ve durumları ifade ederler. Renk, hareket, sükûn, tat ve yön gibi nitelikler bu araz türüne dâhildir.³⁴

İkinci grubu oluşturan tabiatların, bir araz türü olarak cisimlerin oluşumunda ve işleyişinde belirleyici rol oynayan unsurlar şeklinde yorumlandığı görülür. Rudolph, bu tabiatların Yunan felsefesinde yer alan dört temel unsurun (ateş, hava, su ve toprak) nitelikleriyle paralellik arz eden temel özellikleri temsil ettiğini ifade eder. Bu doğrultuda, tabiatların Allah'ın cisimleri yaratırken başvurduğu bir tür maddî temel işlevi gördüğü ileri sürer. Tabiat arazlarını diğer araz türlerinden ayıran temel özelliğin ise nedensel güç taşımaları olduğu belirtir. Bu nedenle tabiat arazlarının, ilâhî fiillerin yalnızca pasif konusu veya yansıması olarak değerlendirilmediğine dikkat çeker. Her ne kadar bu tabiatlar Allah tarafından yaratılmış olsa da yaratıldıktan sonra kendi doğalarında bulunan bir içsel zorunluluk sayesinde belirli ölçülerde işleyiş gösterebildikleri kabul edilir. Bununla birlikte, bu durum onların bağımsız ya da özerk varlıklar olduğu anlamına gelmez. Söz konusu güçler bütünüyle ilâhî iradeye tâbidir. Rudolph, Mâtürîdî'nin tabiatları açık biçimde araz statüsünde konumlandığını kabul etmekle birlikte, bu tabiat anlayışının —kelâmî sınırlar içinde tutulmuş olsa dahi— uzak bir yankı hâlinde antik çağın tabiat tasavvurunu yansıttığının söylenebileceğini belirtir.³⁵

Rudolph gibi tabiat kavramını bir tür araz olarak değerlendiren bir diğer araştırmacı ise Harvey'dir. Mâtürîdî'nin arazcı bir ontolojiye sahip olduğunu özellikle vurgulayan ve bu yaklaşımı Trop teorisi³⁶ ile temellendiren Harvey, *Kitâbü't-Tevhîd* tercümesinin önsözünde

³¹ Rudolph, *Al-Mâtürîdî and the Development of Sunni Theology in Samarqand*, 261.

³² Rudolph, *Al-Mâtürîdî and the Development of Sunni Theology in Samarqand*, 262.

³³ Rudolph, *Al-Mâtürîdî and the Development of Sunni Theology in Samarqand*, 259; Mâtürîdî, *Kitâb al-Tawhîd: The Book of Monotheism*, 49-50; Mâtürîdî'nin sisteminde tabiat ile araz arasında ontolojik bir ayrım bulunduğu gerekçesiyle, tabiat kavramının araz olarak yorumlanmasını isabetli bulmayan değerlendirmeler için bk. Sezgin, *İmam Mâtürîdî'nin Düşünce Sisteminde Sebeplilik ve Kaynakları*, 114-116.

³⁴ Rudolph, *Al-Mâtürîdî and the Development of Sunni Theology in Samarqand*, 259.

³⁵ Rudolph, *Al-Mâtürîdî and the Development of Sunni Theology in Samarqand*, 259.

³⁶ Trope teorisi, gerçekliğin (tamamen ya da kısmen) tropelardan oluştuğunu savunan görüştür. Tropelar, nesnenin belirli şekli, ağırlığı ve dokusu gibi şeyleri yani nitelikleridir. Çoğu trope teorisyenine göre nesnelere trope'ların toplamından oluştuğu için en temelde âlemde sadece trope'lar vardır. bk. Anna-Sofia Maurin -

Mâtürîdî'nin düşüncesine dair ayrıntılı bir ontolojik çerçeve sunar. Bu yönüyle Harvey'in yaklaşımı, tabiatların araz statüsünü kabul etmesi bakımından Rudolph'un değerlendirmeleriyle örtüşür.

Ona göre Mâtürîdî'nin sisteminde üç tür araz ayırt edilebilir³⁷:

- (a) *İstîdat/temayül arazları* (*a'râd* yahut tercihen *şifât*),
- (b) *İlişkisel arazlar*,
- (c) *Hayâtî arazlar*.

Temayül arazlarının, kimi zaman parçalar (*ajzâ*², *ab'âd*) olarak da adlandırıldığı, bütün cisimlerin temel unsurlarını ve onlara özgü tabiatları kapsadığı ifade edilir. Bu araz türünün, cisimlerin sahip olduğu doğal yönelimleri açıklamaya yönelik olduğu belirtilir.³⁸ Bu yönüyle Harvey'in temayül arazları anlayışı, Rudolph'un tabiatları cismin ayrılmaz arazları olarak konumlandırılan yorumuyla önemli ölçüde paralellik arz eder.

İlişkisel arazların ise Mu'tezilî kelâmda "varlık arazları" (*al-akwân*) olarak bilinen arazlara karşılık geldiği kabul edilir. Harvey, altı temel ilişkisel arazdan söz eder: Birleşme (*ictimâ'*), Ayrılma (*iftirâq*), Hareket (*hâraka*), Sükûn, Bekâ (*baqâ*) ve Yok oluş (*fanâ*). Ona göre bu arazlar, bir cismin dünyadaki diğer cisimlerle kurduğu ilişkileri ve bu ilişkiler çerçevesinde ortaya çıkan nitelikleri açıklamak amacıyla kullanılır. İlişkisel arazları anlık ve salt kavramsal nitelikler olarak ele alır. Bu nedenle bu araz türünün, bir cismin tek başına ve aynı anda sahip olduğu nitelikler olmadığı, aksine iki farklı zaman anı (Z1 ve Z2) arasında yapılan bir karşılaştırma yoluyla anlam kazandığı görüşünü savunur. Harvey, bir cismin hareket hâlinde olduğunun söylenebilmesi için Z1'deki konumuyla Z2'deki konumunun farklı olması gerektiğini, sâkin olduğunun söylenebilmesi için ise bu iki zaman anında konumunun aynı kalmasının şart olduğunu belirtir.³⁹

Harvey, hayâtî arazların ise bitkiler, hayvanlar ve insanlar gibi canlı varlıkları cansız varlıklardan ayıran özgül nitelikler olarak tanımlandığını belirtir. Bu arazların, özellikle insanın fail oluşu bakımından merkezi bir öneme sahip olduğunu vurgular. Hayâtî arazların ise diğer araz türleri gibi anlık olduğu ve bu yönüyle insan fiillerinin özgürlük temelinde açıklanabilmesine imkân tanıdığı belirtir. Bu gruba hayat (*hayât*), bilgi (*'ilm*) ve iradî kudreti (*qudra*) dâhil eder.⁴⁰

1.2. Atomcu Nitelendirmesi

Mâtürîdî'nin atomcu bir ontolojiye sahip olduğu yönündeki değerlendirmeleri dile getiren çalışmaların ilki, Kılıç Aslan Mavil'in *Mâtürîdiyye Kelâm Ekolünde Varlık Anlayışı* (2004) başlıklı yüksek lisans tezidir.⁴¹ Bu yaklaşımı benimseyen bir diğer çalışma, Hasan Hacak'ın

Edward N. Zalta, "Tropes", *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Stanford: Stanford University, 2018); Harvey, *Transcendent God, Rational World: A Maturidi Theology*, 89; Harvey, "Philosopher of Samarqand: Abû Manşûr al-Mâtürîdî's Theory of Properties", 81; Harvey - Solomon, "Wise Design and the Metaphysics of Natural Evil: Al-Mâtürîdî's Divinely Existential and Causally Coherent World", 76-78; Ramon Harvey, "Al-Mâtürîdî on the Cause (sabab) and Human Action between Kalâm and Uşûl al-Fiḥ", *Dynamics of Tradition: Islamic Theology and Law in Relation*, ed. Idris Nassery - Muna Tatari (Leiden: Brill, 2025), 194.

³⁷ Harvey, "Introduction", 1/49-50.

³⁸ Harvey, "Introduction", 1/49-50; Harvey, *Transcendent God, Rational World: A Maturidi Theology*, 89.

³⁹ Harvey, "Introduction", 1/51-53.

⁴⁰ Harvey, "Introduction", 1/53-54.

⁴¹ Kılıç Aslan Mavil, *Mâtürîdiyye Kelâm Ekolünde Varlık Anlayışı* (Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2004).

Atomcu Evren Anlayışının İslâm Hukukuna Etkisi (2007) adlı eserdir.⁴² Hacak, bu çalışmasında atomcu evren tasavvurunu ele alırken, Mâtürîdî'nin görüşlerini de atomculuk çerçevesinde değerlendirir. Daha sonraki dönemde ise Mehmet Bulğen, *İmâm Mâtürîdî ve Mâtürîdiyye Geleneği: Tarih, Yöntem, Doktrin* (2018) adlı eser içerisinde yer alan *İmâm Mâtürîdî ve Atomculuk* başlıklı kitap bölümünde, Mâtürîdî'nin atomcu bir ontolojiye sahip olabileceği yönünde bir kanaat ortaya koyar.⁴³ Söz konusu çalışma, 2019 yılında yeniden gözden geçirilerek İngilizceye çevrilmiş ve *ULUM* dergisinde “al-Mâtürîdî and Atomism” başlığıyla makale olarak yayımlanmıştır.⁴⁴

Atomcu nitelendirmesinde bulunan araştırmalarda, Mâtürîdî'nin tabiat anlayışının belirli öncüller üzerinden okunduğu görülür. Bunlardan ilki cisim tanımıdır. Zira Mâtürîdî'nin atomculuk nitelendirmesinin daha çok cisim tasavvuru üzerinden şekillenmiştir. Onun cevher kavramını eserlerinde pek çok anlamda kullanması sebebiyle hangi varlık anlayışını ön plana çıkardığı konusunda belirleyici bir rol üstlenmediği vurgulanır.⁴⁵

Mâtürîdî, cismin “yönleri bulunma”, “sınırları bulunma” ve “cüzlere ayrılma” özelliklerinin bulunduğunu ifade eder.⁴⁶ Araştırmacılar, bu özelliklerden hareketle onun üç boyutlu bir cisim tasavvurunu benimsediği sonucuna ulaşır.⁴⁷ Cüzün tek başına bu özelliklere sahip olmadığı, buna karşılık cismin bu nitelikleri taşıdığı kabul edildiğinde, bu durum atomcu cisim anlayışını akla getirir. Ancak üç boyutlu cisim anlayışının tek başına atomcu cisim anlayışını desteklemekte yeterli olmadığı da belirtilmektedir.⁴⁸

Araştırmacılar tarafından atomcu cisim anlayışını destekleyen bir diğer unsur olarak değerlendirilen husus, Mâtürîdî'nin cismi “bileşik” olarak tanımlamasıdır.⁴⁹ Bu tanım tartışmanın hareket noktasını oluşturmaktadır. Nitekim asıl ayırım noktası, bu bileşikliğin mahiyetine ilişkin görüşlerdir. Bileşik olmanın zorunlu olarak bölünmeyi içerip içermediği ve eğer bir bölünme söz konusuysa, cismin hangi tür parçalardan meydana geldiği soruları bu bağlamda gündeme getirilir. Buna göre, mürekkep cismin ne fiilen ne de vehmen bölünemez olduğu kabul edildiğinde arazcı bir nitelendirme mümkün görünmektedir. Buna karşılık cismin bölünebilirliğinin savunulması durumunda atomcu bir yaklaşımı ima eden bir konum ortaya çıkmaktadır.⁵⁰

Ceric, Bulğen ve Çiçekdağı tarafından cismin “bileşik” olduğunun ifade edilmesi, Mâtürîdî'nin cismin bölünebilirliğini kabul ettiği şeklinde anlaşılmıştır.⁵¹ Zira onlara göre

⁴² Hasan Hacak, *Atomcu Evren Anlayışının İslâm Hukukuna Etkisi* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2007).

⁴³ Bulğen, “İmâm Mâtürîdî ve Atomculuk”.

⁴⁴ Mehmet Bulğen, “al-Mâtürîdî and Atomism”, *ULUM* 2/2 (Aralık 2019), 223-264.

⁴⁵ Bulğen, “İmâm Mâtürîdî ve Atomculuk”, 103; Ceriç, *A Study of the Theology of Abu Mansur al-Maturidi*, 116-117; Şeker, *Mütekaddimîn Kelâmında Arazlar Meselesi*, 319-320.

⁴⁶ Ebû Mansûr el-Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd: Tevhid İnançının Akli Temelleri*, çev. Tahir Uluç (İstanbul: Ketebe Yayınevi, 2021), 49-50.

⁴⁷ Ceriç, *A Study of the Theology of Abu Mansur al-Maturidi*, 115-116; Mavil, *Mâtürîdiyye Kelâm Ekolünde Varlık Anlayışı*, 80-92.

⁴⁸ Bulğen, “İmâm Mâtürîdî ve Atomculuk”, 99-100; Mehmet Bulğen, *Kelâmın Nesne Kuramı - Cüveynî'de Cisim, Hareket ve Nedensellik* - (İstanbul: İFAV Yayınları, 2024), 91-100; Mehmet Bulğen, “al-Mâtürîdî and Atomism”, *ULUM* 2/2 (Aralık 2019), 242.

⁴⁹ Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd: Tevhid İnançının Akli Temelleri*, 49-50.

⁵⁰ Ceriç, *A Study of the Theology of Abu Mansur al-Maturidi*, 116-117; Bulğen, “İmâm Mâtürîdî ve Atomculuk”, 99-100, 108-109; Çiçekdağı, *İmâm Mâtürîdî ve Tabiat*, 33.

⁵¹ Ceriç, *A Study of the Theology of Abu Mansur al-Maturidi*, 116-118; Bulğen, “İmâm Mâtürîdî ve Atomculuk”, 99-100; Bulğen, “al-Mâtürîdî and Atomism”, 243-244; Çiçekdağı, *İmâm Mâtürîdî ve Tabiat*, 33.

bileşik olma vasfı, cismin parçalardan meydana geldiğini ve bu yönüyle bölünmeye elverişli olduğunu ima etmektedir. Buna karşılık arazcı yaklaşımda ise cismin bölünebilirliği değil, cismin arazların bileşiminden oluştuğu kabulü esas alınır. Bu nedenle bileşikliğin bölünmeyi içerecek şekilde yorumlanması, Mâtürîdî'yi arazcı yaklaşımdan uzaklaştırarak atomcu bir konuma yaklaştırmaktadır. Bu argüman zinciri içerisinde, Ceric, Bulğen ve Çiçekdağı tarafından, bölünebilir bir cismin kabulünün, zorunlu olarak bölünemeyen cevherin (cevher-i ferd) kabulünü de gerektirdiği ileri sürülür.⁵²

Bulğen, Mâtürîdî'nin âlemin bütünüyle arazlardan oluştuğu düşüncesini, Nesefî'nin aktarımlarında görüldüğü şekliyle kabul ettiği ileri sürülse bile, onun bu noktada atomcu perspektiften tamamen uzaklaşmadığını savunur.⁵³ Mâtürîdî'nin araz anlayışının klasik kelâm atomculuğunun temel ilkeleriyle önemli ölçüde uyum gösterdiğini ve özellikle arazların bağımsız varlığa sahip olmayıp zorunlu olarak bir mahalde kaim bulunmaları gerektiği yönündeki yaklaşımının bu çizgiyle paralellik arz ettiğini belirtir. Bunun yanında Ceric ve Bulğen, arazların süreksizliği meselesinde klasik arazcı yaklaşımdan ayrıldığı ve bu yönüyle atomculuğa daha yakın bir konumda durduğu ifade eder.⁵⁴ Ayrıca arazları kendi aralarında hiyerarşik ve fonksiyonel ilişkiler içinde ele alması ve bazı arazların varlığını belirli ontolojik aşamalara bağlı olarak tasarlaması da Şeker'e göre atomcu nitelendirmesini destekleyen unsurlar arasındadır.⁵⁵ Buna ek olarak Bulğen ve Ceric "tabiat" kavramının metinlerde açık biçimde cevher veya araz olarak tanımlanmaması sebebiyle, tabiatların doğrudan araz kabul edilmesinin isabetli olmadığına dikkat çeker. Son olarak, Bulğen ve Ceric tarafından, Nazzâm'a (öl. 231/845) nispet edilen cisimlerin sonsuz sayıda cüzlerden oluştuğu görüşünü, tedâhül düşüncesini ve kümûn-zuhûr teorisini Mâtürîdî'nin açık biçimde reddetmesi, onun atomculuğa yakın durduğuna işaret eden göstergeler arasında sayılır.⁵⁶

Mâtürîdî'nin atomcu olduğunu fikhî bir perspektifle temellendiren araştırmacılar da bulunmaktadır. Nitekim Hacak'a göre atomculuk, Mâtürîdî'den itibaren Hanefî-Mâtürîdî geleneğinin genel karakteristiğidir. Açık biçimde cevher ve arazın varlığını kabul etmeleri, onların atomcu bir evren tasavvuruna sahip olduklarını göstermektedir.⁵⁷ Hacak, bu iddiasını özellikle Hanefî geleneğinin hem kelâmda hem de fıkhıta tutarlı bir metodoloji izlemesine dayandırır. O, hem fakih hem de kelâmcı kimliği taşıyan Hanefî-Mâtürîdî âlimlerin kelâmdaki evren anlayışlarını fikhî düşüncelerine de yansıttıkları belirtir. Dolayısıyla fıkhıta atomcu bir yaklaşımı sürdüren bir geleneğin kelâm alanında bundan tamamen farklı bir ontoloji benimsemesinin makul görünmediği ifade eder.⁵⁸ Nitekim bu bağlamda borçlar ve abdest gibi fikhî konulardan çeşitli örnekler de aktarır. Dolayısıyla Hacak, Mâtürîdî'nin de bu çizginin bir parçası olarak atomculuğu benimsediği sonucuna ulaşır.

⁵² Ceric, *A Study of the Theology of Abu Mansur al-Maturidi*, 116-118; Bulğen, "İmam Mâtürîdî ve Atomculuk", 99-100; Bulğen, "al-Mâtürîdî and Atomism", 243-244; Çiçekdağı, *İmam Mâtürîdî ve Tabiat*, 33.

⁵³ Bulğen, "İmam Mâtürîdî ve Atomculuk", 108; Mehmet Bulğen, "Mâtürîdî'de Âlem Tasavvuru", *Uluslararası İmam Mâtürîdî Çalıştayı* (Tokat: Tokat Gaziosman Paşa Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi, 2021); Şeker, *Mütekaddimîn Kelâmında Arazlar Meselesi*, 319.

⁵⁴ Ceric, *A Study of the Theology of Abu Mansur al-Maturidi*, 118; Bulğen, "İmam Mâtürîdî ve Atomculuk", 108.

⁵⁵ Şeker, *Mütekaddimîn Kelâmında Arazlar Meselesi*, 156-157.

⁵⁶ Bulğen, "İmam Mâtürîdî ve Atomculuk", 109-110; Ceric, *A Study of the Theology of Abu Mansur al-Maturidi*, 114.

⁵⁷ Hacak, *Atomcu Evren Anlayışının İslam Hukukuna Etkisi*, 54.

⁵⁸ Hacak, *Atomcu Evren Anlayışının İslam Hukukuna Etkisi*, 204.

1.3. Tabiatçı Nitelendirmesi

Mâtürîdî'yi tabiatçı olarak nitelendiren literatür incelendiğinde, yorumların zaman içinde belirgin bir gelişim çizgisi izlediği görülür. İlk dönem çalışmaları Mâtürîdî'yi açık biçimde 'tabiatçı' olarak değerlendirmiş ve bu yaklaşım onun filozoflardaki anlamıyla materyalist bir tabiatçılığı savunduğu şeklinde anlaşılmamıştır. Bilakis tabiat vurgusu ilahî kudretle temellenen metafizik bir çerçeveye yerleştirilmiştir. Daha sonraki araştırmalarda ise Mâtürîdî'nin "tabiatçı olmanın yanısıra atomculuğu da bütünüyle reddetmemiş olabileceği" yönünde bir kanaat ön plana çıkmıştır. Literatürün son aşamasında bu nitelendirme sistematik bir kavramsallaşmaya dönüştürülmüş ve Mâtürîdî'nin düşüncesi "atomcu-tabiatçı" olarak nitelenmeye başlanmıştır.

Mâtürîdî'yi tabiatçı olarak değerlendiren ilk çalışma, Richard M. Frank'ın "Notes and Remarks on the Tabâ'îc in the Teaching of al-Mâtürîdî (1974)" başlıklı makalesidir.⁵⁹ Bu çizgiyi Fransızca olarak yayımlanan ve daha sonra Nur Betül Atakul tarafından Türkçeye kazandırılan Marie Bernard'ın "Tabiat Kavramının Kelâmî Eleştirisi (1980)" adlı eseri takip eder.⁶⁰ Ardından "İlk Dönem Kelâmcılarında Sebep-Sonuç İlişkisi (2006)" adıyla doktora tezi olarak tamamlanan ve 2015'te *Kelâmda Nedensellik: İlk Dönem Kelâmcılarında Tabiat ve İnsan* adıyla kitaplaştırılan Osman Demir'in çalışması, Mâtürîdî'nin tabiatçı olarak okunabileceğini savunan önemli bir diğer katkıdır.⁶¹ Bu yaklaşım, "İmam Mâtürîdî'nin Tabiat ve İlliyet'e Bakışı (2009)" başlıklı Yusuf Şevki Yavuz'un tebliği ile sürdürülmüştür. Bu çalışma 2021'de kitap bölümü olarak yayımlanmıştır.⁶² Alnoor Dhanani'nin *Mâtürîdî and al-Nasafî on Atomism and the Laws of Nature* (2009) başlıklı ve ilk olarak tebliğ olarak yayımlanan çalışması, 2016 yılında Mehmet Ata Az tarafından Türkçeye kazandırılmış olup, Mâtürîdî'nin tabiatçı boyutunu öne çıkaran değerlendirmeler arasında yer alır.⁶³ Bu çalışma ayrıca Mâtürîdî'nin atomcu-tabiatçı olarak değerlendirilmesine ilişkin yaklaşımın erken temsilcilerinden biri sayılabilir. Dhanani her ne kadar bu kavramlaştırmayı açıkça kullanmasa da Mâtürîdî'nin atomculuğu bütünüyle reddetmediğini, buna karşılık tabiatlar doktrinini de belirli ölçülerde benimsediğini ileri sürerek söz konusu yorum çizgisinde yer alır. Bu literatür çizgisinin yakın dönem temsilcilerinden biri ise Nazif Muhtaroglu'dur. Kendisinin editörlüğünü yaptığı *Occasionalism Revisited* (2017) adlı eserde yer alan "al-Mâtürîdî's View of Causality" başlıklı bölümde, Mâtürîdî'nin tabiatçı bir yaklaşım benimsediği vurgulanır.⁶⁴ Benzer şekilde, İlyas Çelebi'nin *İmâm Mâtürîdî ve Mâtürîdiyye*

⁵⁹ Richard M. Frank, "Notes and Remarks on the Tabâ'îc in the Teaching of al-Mâtürîdî", *Mélanges d'Islamologie*, ed. Salmon P. (Leiden: Brill, 1974), 137-149.

⁶⁰ Marie Bernard, "La critique de la notion de nature (Tab') par le Kalâm", *Studia Islamica* 51 (1980), 59-105; Marie Bernard, "Tab' Kavramının Kelami Eleştirisi", çev. Nur Betül Atakul, *Din Felsefesi Açısından Mâtürîdî Gelen-Ek-i 3 Klasik ve Çağdaş Metinler Seçkisi*, ed. Recep Alpyağıl (İstanbul: İz Yayıncılık, 2017), 575-605.

⁶¹ Osman Demir, *Kelâmda Nedensellik İlk Dönem Kelâmcılarında Tabiat ve İnsan* (İstanbul: Klasik Yayınları, 2015).

⁶² Yusuf Şevki Yavuz, "İmam Mâtürîdî'nin Tabiat ve İlliyete Bakışı", *Dâkika'l-Kelâm: Kelâm Kozmolojisi - Metin Seçkisi* -, thk. Ramazan Altıntaş - Ahmet Mekin Kandemir (İstanbul: Kitap Arası Yayınevi, 2021), 349-359.

⁶³ Alnoor Dhanani, "Mâtürîdî ve Nesefî'nin Atomculuk ve Tabiat Anlayışı", *Büyük Türk Bilgini İmâm Mâtürîdî ve Mâtürîdîlik: Milletler Arası Tartışmalı İlmi Toplantı (İstanbul, 22-24 Mayıs 2009)* (İstanbul: İFAV Yayınları, 2009), 65-76; Alnoor Dhanani, "Mâtürîdî ve Nesefî'nin Atomculuk Anlayışı ve Tabâî Kavramı", çev. Mehmet Ata Az, *Din Felsefesi Açısından Mâtürîdî Gelen-Ek-i 3 Klasik ve Çağdaş Metinler Seçkisi*, ed. Recep Alpyağıl (İstanbul: İz Yayıncılık, 2017), 606-616.

⁶⁴ Nazif Muhtaroglu, "al-Mâtürîdî's View of Causality", *Occasionalism Revisited: New Essays from the Islamic and Western Philosophical Traditions*, ed. Nazif Muhtaroglu (Abu Dhabi - United Arab Emirates: Kalam Research & Media, 2017), 17-40.

Geleneği: Tarih, Yöntem, Doktrin (2018) adlı derleme eseri içerisinde yer alan “İmam Mâtürîdî'nin *Kitâbü't-Tevhîd*'inde Varlık, Bilgi ve Hikmet” başlıklı çalışmasında, Mâtürîdî'nin kozmoloji anlayışını hikmet ve tabiat eksenli bir çerçevede ele alır.⁶⁵

Mâtürîdî'nin düşüncesini atomculuk ile tabiatçılığı birleştiren bir çerçevede yorumlayan yaklaşımlar ise literatürde daha geç bir dönemde ortaya çıkmıştır. Bu görüş ilk kez, Ahmet Mekin Kandemir'in doktora tezinden kitaplaştırılan *Mu'tezilî Düşüncede Tabiat ve Nedensellik* (2019) adlı çalışmasında sistematik biçimde dile getirilmiştir.⁶⁶ Muhammed Musa Çiçekdağı'nın *İmam Mâtürîdî ve Tabiat* (2023) başlıklı yüksek lisans tezi, Mâtürîdî'nin atomcu-tabiatçı bir model benimsediğini savunan ikinci çalışmadır.⁶⁷ Bu yaklaşımın en yeni örneği ise Osman Sezgin'e ait *İmam Mâtürîdî'nin Düşünce Sisteminde Sebeplilik ve Kaynakları* (2025) adlı doktora tezidir.⁶⁸

Literatürde Mâtürîdî'nin tabiat anlayışına ilişkin değerlendirmeler; onun tabiatçıları sınırlı biçimde eleştirmesi yahut eleştirilerini daha çok materyalist tabiatçılığa yönelmesi, tabiatçı olarak bilinen bazı kelâmcılarla paralel görüşlere sahip olması, tabiatlara belirli bir ontolojik statü atfetmesi, âlemdaki farklılaşmanın kaynağını tabiatlarda görmesi ve zıt tabiatları teolojik bir argüman olarak kullanması gibi hususlar üzerinden temellendirilmektedir.

Mâtürîdî'nin tabiat anlayışına ilişkin değerlendirmelerde sıkça başvuru alan argümanlardan ilki, onun eleştirilerden hareketle yapılan yorumlardır. Nitekim Mâtürîdî, tabiatçı kelâmcıların bazı görüşlerini aktarırken tabiatları ezeli kabul etmelerini açıkça reddeder.⁶⁹ Ancak Frank ve Dhanani, tabiat kavramının kendisine veya cevherlerin sahip oldukları tabiat ve nitelikler aracılığıyla belirli fiilleri gerçekleştirbildiği yönündeki açıklamalara karşı olmadığını ifade ederler. Onlara göre Mâtürîdî'nin eleştirisi, tabiatın başlangıçsız kabul edilmesi ve âlemin ezeli dört tabii bileşen üzerinden açıklanması ile ilgilidir.⁷⁰ Bu nedenle söz konusu değerlendirme literatürde “ılımlı” bir itiraz olarak nitelendirilir. Ayrıca, tabiatçı kelâmcılar olarak bilinen Bağdat Ekolüne ve özelde Kâ'bî'ye karşı ilgi göstermesi⁷¹, Kâ'bî'ye yönelik kapsamlı eleştirilerinde tabiat meselesine hiç temas etmemesi⁷², literatürde dikkat çekici bir durum olarak değerlendirilir. Benzer şekilde, Kâdî Abdülcebâr'ın Kâ'bî'nin *Maḳâlât*'ına dayanarak aktardığı zorunlu “tabii” faillik anlayışı ve tabiatçı yaklaşımıyla tanınan Sümâme'ye Mâtürîdî'nin hiç değinmemesi de bu bağlamda anlamlı bulunmuştur. Bu sebeple Dhanani, Mâtürîdî'nin Sümâme'yi muhtemelen Kâ'bî aracılığıyla tanınmasına rağmen ona yönelik herhangi bir eleştiriye yer vermemesini, onun Sümâme'nin tabiatçı anlayışına belirli ölçüde yakın durmuş olabileceğine işaret eden bir unsur olarak değerlendirir.⁷³

⁶⁵ İlyas Çelebi, “İmam Mâtürîdî'nin *Kitâbü't-Tevhîd*'inde Varlık, Bilgi ve Hikmet”, *İmâm Mâtürîdî ve Mâtürîdîyye Geleneği: Tarih, Yöntem, Doktrin*, ed. Hülya Alper (İstanbul: İFAV Yayınları, 2018), 13-47.

⁶⁶ Kandemir, *Mu'tezilî Düşüncede Tabiat ve Nedensellik*.

⁶⁷ Çiçekdağı, *İmam Mâtürîdî ve Tabiat*.

⁶⁸ Sezgin, *İmam Mâtürîdî'nin Düşünce Sisteminde Sebeplilik ve Kaynakları*.

⁶⁹ Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd: Tevhid İnancının Akli Temelleri*, 121-127.

⁷⁰ Dhanani, “Mâtürîdî ve Neseff'in Atomculuk Anlayışı ve Tabâî Kavramı”, 609; Frank, “Notes and Remarks on the Tabâ'î' in the Teaching of al-Mâtürîdî”, 146.

⁷¹ Marie Bernard, “La critique de la notion de nature (Ṭab') par le Kalâm”, 586.

⁷² Marie Bernard, “La critique de la notion de nature (Ṭab') par le Kalâm”, 586; Dhanani, “Mâtürîdî ve Neseff'in Atomculuk Anlayışı ve Tabâî Kavramı”, 613.

⁷³ Dhanani, “Mâtürîdî ve Neseff'in Atomculuk Anlayışı ve Tabâî Kavramı”, 613.

Literatürde, Mâtürîdî ile tabiatçı eğilimleriyle tanınan bazı Mu'tezilî düşünürler arasında özellikle kullandıkları terminoloji bakımından dikkate değer paralelliklere işaret edilir. Bu değerlendirmelerde, söz konusu âlimlerin cisim, ayn, tabiat ve mana gibi temel kavramları benzer anlam çerçeveleri içerisinde ele aldığı ifade edilir. Terminolojik tercihlerindeki bu örtüşmenin, aralarındaki düşünsel yakınlığı kısmen yansıttığına dikkat çekilir.

Sezgin, Kâ'bî ve Mâtürîdî'nin tabiat kavramını lügavî muhtevasına uygun biçimde ele aldıklarını ve tabiatı "cismin zâtî, aslî ve birincil nitelikleri" olarak tanımladıklarını belirtir.⁷⁴ Ayrıca Dhanani, "sıcaklığın artması ve azalması" ile "ateşin ısıtması ve karın soğutmasının" tabiat gereği gerçekleştiğine dair ifadelerden hareketle, onların tabiat anlayışının Sümâme'nin yaklaşımıyla da önemli ölçüde uyum gösterdiğini ileri sürer.⁷⁵ Sezgin, Mâtürîdî'nin tabiat kavramını "cisimlerde bilkuve bulunan yetkinlik ve kapasite" anlamında kullandığını da ifade eder.⁷⁶ Bununla birlikte, ma'nâ kavramının Muammer b. Abbâd (öl. 215/830) tarafından sistemli biçimde kullanıldığını, Mâtürîdî'nin ise bu kavramı Muammer'den tevarüs ederek kendi sisteminde "tahsis edilmiş arazlar" anlamında benimsediğini belirtir.⁷⁷ Sezgin, Câhız (öl. 255/869) ile Mâtürîdî'nin terminolojilerini karşılaştırırken her iki müellifin de "cisim" kavramını ifade etmek üzere 'ayn lafzını tercih ettiklerini kaydeder. Mâtürîdî'nin *Kitâbü't-Tevhîd*'de cisimlerin yapısına dair görüşlerini aktarırken cismin zâtını ifade etmek için aynı lafza başvurmasını dikkate alan Sezgin, her iki müellifte görülen bu ortak terminolojik tercihin, onların varlık anlayışlarında belirli kavramsal yakınlığın bulunduğuna işaret olduğu şeklinde yorumlar.⁷⁸

Terminolojik yakınlıkların yanı sıra, literatürde Mâtürîdî ile tabiatçılıklarıyla bilinen Bağdat Mu'tezilesi arasında özellikle cisim teorisi, tabiat-araz ilişkisi, kümûn anlayışı, zıt tabiatlar, tabiat-fil ilişkisi ve tabiatların Allah'ın varlığının delili olarak kullanımı gibi konularda çeşitli görüş benzerliklerinin bulunduğu da ifade edilir. Bu benzerlikler, nihayetinde, Mâtürîdî'nin tabiatçılık düşüncesini benimsediği yahut en azından bu yaklaşıma belirli ölçülerde yakın durduğu şeklinde yorumlanır. Söz konusu paralelliklerden ilki, Muammer b. Abbâd, Kâ'bî ve Mâtürîdî'nin cisme içkin tabiatlar fikrinde belli ölçülerde ortak bir anlayışa sahip oldukları yönündeki tespittir.⁷⁹ Sezgin'e göre bu üç düşünür de Allah'ın hikmetinin bir gereği olarak cisimlerin belirli tabiatlarla yaratıldığını kabul eder. Bu çerçevede Sezgin, Mâtürîdî'nin arazların cismin tabiatına uygun biçimde yaratıldığını, dolayısıyla tabiatların arazlar üzerinde belirleyici (tahsîs edici) bir etkiye sahip olduğunu ve cismi fiile elverişli hâle getirdiğini kabul ettiğini belirtir.⁸⁰

Benzerliklerden bir diğeri ise *kümûn* düşüncesidir. Nazzâm ve Câhız, âlemdeki sıcaklık ve soğukluk gibi dört temel tabiatın nesnelere tedahülünü (iç içe geçme) kabul ederken, Bağdat Mu'tezilesi ise bu olguyu mücâvere (yakınlık/bitişiklik) şeklindeki kümûn anlayışıyla açıklamayı tercih eder. Kâ'bî ve Dırrar b. Amr da benzer şekilde mücâvereyi kabul eder. Sezgin ve Kandemir, Mâtürîdî'nin de benzer biçimde Nazzâm'ın düşüncesini

⁷⁴ Sezgin, *İmam Mâtürîdî'nin Düşünce Sisteminde Sebeplilik ve Kaynakları*, 24.

⁷⁵ Dhanani, "Mâtürîdî ve Nesefî'nin Atomculuk Anlayışı ve Tabâî Kavramı", 613.

⁷⁶ Sezgin, *İmam Mâtürîdî'nin Düşünce Sisteminde Sebeplilik ve Kaynakları*, 89.

⁷⁷ Sezgin, *İmam Mâtürîdî'nin Düşünce Sisteminde Sebeplilik ve Kaynakları*, 77.

⁷⁸ Sezgin, *İmam Mâtürîdî'nin Düşünce Sisteminde Sebeplilik ve Kaynakları*, 45.

⁷⁹ Sezgin, *İmam Mâtürîdî'nin Düşünce Sisteminde Sebeplilik ve Kaynakları*, 114.

⁸⁰ Sezgin, *İmam Mâtürîdî'nin Düşünce Sisteminde Sebeplilik ve Kaynakları*, 24, 77, 124, 126.

reddederek, mücâvere şeklindeki kümûnu kabul ettiği yönünde değerlendirmelere yer verir.⁸¹

Sezgin, Mâtürîdî ile Kâ'bî'nin tabiat anlayışları arasında da bir yakınlık bulunduğu ifade eder. Buna göre o, her iki düşünürün cismin kendisini "o şey" yapan ayırt edici bir tabiatla donatıldığını vurgular. Cisimlerin nitelendikleri arazları taşıyabilmeleri ise tabiatlarında yer alan bu bilkuve özellikler sayesinde mümkün görülür. Bu çerçevede Sezgin, söz konusu yaklaşımın Kâ'bî ile Mâtürîdî arasında kayda değer bir düşünsel yakınlığa işaret ettiğini belirtir.⁸²

Zıt tabiatlar konusuna ilişkin değerlendirmelerinde Sezgin; Câhız, Kâ'bî ve Mâtürîdî arasında bazı ortak noktaların bulunduğunu dile getirir. Bu çerçevede Sezgin, her üç düşünürün de zıt tabiatların aynı anda bir cisimde bilkuve olarak bulunabileceğini kabul ettiklerini belirtir. Buna karşılık Mâtürîdî'nin, Kâ'bî ile benzer biçimde zıt tabiatların birlikte bulunabileceğini benimsemekle birlikte, zıt arazların aynı cisimde eşzamanlı olarak bilfiil bulunmasını aklen mümkün görmediğini kaydeder.⁸³ Sezgin, Kâ'bî ve Mâtürîdî'nin zıt tabiatların birlikte bulunabileceğini kabul etmekle birlikte zıt arazların eşzamanlı varlığını reddetmelerinin, tabiat ile araz arasındaki ontolojik farklılığa dayandığını ifade eder. Bu yaklaşımın, zıt tabiatların bilkuve nitelikte görülmesi yoluyla tabiat-araz ayrımını güçlendirdiği de dikkat çekilen bir husustur.⁸⁴ Bu kapsamda Sezgin ve Dhanani, Mâtürîdî'nin zıt tabiatları birlikte düşünmesinin arkasında, insanın gerçek anlamda irade sahibi olduğunu temellendirme ve istitâatin iki zıdda birden taalluk edebilmesini sağlama amacının bulunduğunu dile getirmektedir. Buna göre, insanın fiillerinin yapısında yer alan tabiatların sağladığı imkânlarla gerçekleştirdiği kabul edildiğinde, zıt fiilleri işleyebilmesi için bilkuve iki zıdda birden yönelmeye elverişli bir istitâate sahip olması gerektiğini savunurlar. Aksi durumda ise Sezgin ve Dhanani, insan tabiatında zıtların bir arada bulunamayacağı varsayımının, insanı tek bir fiile zorlayacağı ve bunun cebir sonucunu doğuracağı kanaatindedir.⁸⁵

Tabiat-fiil ilişkisine dair açıklamalarda ise Sezgin, Bağdat Mu'tezilesi ile Mâtürîdî arasında belirli paralellikler kurulabileceğini ileri sürer. Ona göre, her iki gelenek de tabiat ile fiil arasında zorunlu bir bağlantının bulunduğunu kabul etmemektedir. Ancak tabiat-fiil ilişkisinin tamamen inkâr edilmemekte ve belirli bir sebep-sonuç çerçevesinde düşünülmektedir. Buna göre tabiatın fiillerle ilişkisi, fiili doğrudan gerçekleştirmekten ziyade, cismi kendisinde ortaya çıkacak fiile hazır hâle getirmekten ibarettir. Sezgin'in değerlendirmesine göre Muammer, Kâ'bî ve Mâtürîdî, insan fiilleri bağlamında antideterminist bir çizgide buluşmaktadır. Buna karşılık Nazzâm ve Câhız gibi bazı isimlerin, özellikle sebeplilik anlayışı bakımından bu yaklaşımdan ayrıldıklarını ifade eder.⁸⁶

⁸¹ Nazzâm'ın kümûn düşüncesini açıkla reddettiği ifade edilir bk. Sezgin, *İmam Mâtürîdî'nin Düşünce Sisteminde Sebeplilik ve Kaynakları*, 86; Bazı kaynaklarda dolaylı olarak kümûn'u reddettiği ifade edilir. Mâtürîdî'nin kümûn eleştirisi "tüm varlıkların bir çekirdekten çıkması" ve "Aristocu anlamdaki kuvve-fil"e yöneliktir. bk. Kandemir, *Mu'tezili Düşüncede Tabiat ve Nedensellik*, 114-115.

⁸² Sezgin, *İmam Mâtürîdî'nin Düşünce Sisteminde Sebeplilik ve Kaynakları*, 99.

⁸³ Sezgin, *İmam Mâtürîdî'nin Düşünce Sisteminde Sebeplilik ve Kaynakları*, 83.

⁸⁴ Sezgin, *İmam Mâtürîdî'nin Düşünce Sisteminde Sebeplilik ve Kaynakları*, 115, 131.

⁸⁵ Sezgin, *İmam Mâtürîdî'nin Düşünce Sisteminde Sebeplilik ve Kaynakları*, 83; Dhanani, "Mâtürîdî ve Neseî'nin Atomculuk Anlayışı ve Tabâî Kavramı", 608, 613.

⁸⁶ Sezgin, *İmam Mâtürîdî'nin Düşünce Sisteminde Sebeplilik ve Kaynakları*, 110.

Sezgin'e göre, Nazzâm, Kâ'bî ve Mâtürîdî'de zıt tabiatlar teolojik tartışmalarda önemli bir delil işlevi görmektedir.⁸⁷ Nitekim bu işlev, tabiatların kendi başlarına fiil meydana getiremeyecekleri gerekçesinden hareketle, onların fiillerin nihai faili olamayacaklarının vurgulanmasıyla temellendirilmektedir. Böylece fiillerin ancak kudret sahibi bir yaratıcıya nispet edilebileceği sonucu çıkarılır.⁸⁸ Bu çerçevede Sezgin, zıt tabiatların aynı cisimde bir arada bulunmasının, Allah'ın onları bu şekilde yaratmasına ve kendisine boyun eğdirmesine bağlandığını ifade eder. Bu bağlamda Mâtürîdî'nin, Allah'ın irade ve kudretinin âlemdeki düzene bağlı görünmesinin herhangi bir tezat oluşturmadığını, bilakis bunun hikmetli yaratmanın bir gereği olarak anlaşılması gerektiğini savunduğu belirtilir.⁸⁹ Öte yandan Kandemir ve Sezgin'e göre, Nazzâm, Kâ'bî ve Mâtürîdî zıt tabiatların aynı cisimde bir arada bulunmasının kendiliğinden meydana gelmediği özellikle vurgulamaktadır. Zira onlara göre bu durum, zıt tabiatları bu şekilde yaratan hikmet sahibi bir Yaratıcı'nın varlığına delil olmaktadır. Böylece zıt tabiatların birlikteliği, hem cisimlerin mahiyetine ilişkin bir açıklama hem de ilâhî hikmete dayalı kozmolojik bir delil niteliği taşımaktadır.⁹⁰

Ayrıca Mâtürîdî'nin tab', tabâi ve tabiat terimlerini açıkça kullandığı ifade edilir.⁹¹ Mâtürîdî'nin tabiatçı olduğu görüşü, özellikle onun tab', tabiat ve tabâi' gibi kavramlara eserlerinde sıkça yer vermesi ve tabiatı gayrı makul görmeyerek kendi sisteminde kullanması gerekçeleriyle temellendirilir.⁹² Bu görüşe göre Mâtürîdî, her ne kadar klasik anlamda bir felsefi tabiatçılığı benimsemese de bu kavramları kendi teolojik sistemi içine entegre etmiş ve onları bir isbât-ı vâcib yöntemi olarak kullanmıştır.⁹³

Frank, Kandemir ve Yavuz, Mâtürîdî'nin her varlığın kendine özgü bir tabiatla yaratıldığını kabul ettiğini ifade eder.⁹⁴ Onun görüşlerinde tabiat, canlı ve cansız tüm varlıkların mahiyetini belirleyen bir unsur olarak ele alınır.⁹⁵ Allah'ın, âlemdeki bütün varlıkları kendi tabiatlarına uygun şekilde yaratmış olması, bu varlıkların hayatlarını sürdürebilmelerini ve kendilerine özgü fiilleri gerçekleştirebilmelerini mümkün kılan ilâhî bir hikmet olarak değerlendirilir.

Frank, Mâtürîdî'ye göre besinlerin hayvan yaşamının sürdürülmesi ve büyümesindeki fonksiyonu tabîi olduğunu belirtir.⁹⁶ Kandemir buna ek olarak Mâtürîdî'de hayvanların, kuşların ve kazların uçma, sürünme, yüzme, üreme veya kendini savunma gibi fiilleri öğrenme yoluyla değil, yaratılıştan kendilerine verilmiş tabiatlar sayesinde

⁸⁷ Sezgin, *İmam Mâtürîdî'nin Düşünce Sisteminde Sebeplilik ve Kaynakları*, 41.

⁸⁸ Sezgin, *İmam Mâtürîdî'nin Düşünce Sisteminde Sebeplilik ve Kaynakları*, 24.

⁸⁹ Sezgin, *İmam Mâtürîdî'nin Düşünce Sisteminde Sebeplilik ve Kaynakları*, 94; Kandemir, *Mu'tezili Düşüncede Tabiat ve Nedensellik*, 251.

⁹⁰ Kandemir, *Mu'tezili Düşüncede Tabiat ve Nedensellik*, 250; Sezgin, *İmam Mâtürîdî'nin Düşünce Sisteminde Sebeplilik ve Kaynakları*, 36, 129.

⁹¹ Yusuf Şevki Yavuz, "İmam Mâtürîdî'nin Tabiat ve İlliyete Bakışı", 351-354.

⁹² Marie Bernard, "La critique de la notion de nature (Ṭab') par le Kalâm", 586; Dhanani, "Mâtürîdî ve Neseî'nin Atomculuk Anlayışı ve Tabâi Kavramı", 610-611; Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd: Tevhid İnançının Akli Temelleri*, 14.

⁹³ Marie Bernard, "La critique de la notion de nature (Ṭab') par le Kalâm", 587; Muhtaroglu, "al-Mâtürîdî's View of Causality"; Kandemir, *Mu'tezili Düşüncede Tabiat ve Nedensellik*, 94; Dhanani, "Mâtürîdî ve Neseî'nin Atomculuk Anlayışı ve Tabâi Kavramı", 616.

⁹⁴ Frank, "Notes and Remarks on the Tabâ'i' in the Teaching of al-Mâtürîdî"; Kandemir, *Mu'tezili Düşüncede Tabiat ve Nedensellik*, 94; Yusuf Şevki Yavuz, "İmam Mâtürîdî'nin Tabiat ve İlliyete Bakışı", 351-354.

⁹⁵ Yusuf Şevki Yavuz, "İmam Mâtürîdî'nin Tabiat ve İlliyete Bakışı", 351-354.

⁹⁶ Frank, "Notes and Remarks on the Tabâ'i' in the Teaching of al-Mâtürîdî".

gerçekleştirdiklerini ifade eder.⁹⁷ Dhanani ve Sezgin, aynı yaklaşımın insan için de geçerli olduğu, insanın “küçük bir âlem” olarak çeşitli tabiatlara sahip bulunduğu ve bu yönüyle büyük âlemdeki varlık yapısının bir yansımasını teşkil ettiğini aktarır.⁹⁸ Sezgin, Mâtürîdî'nin insan fiillerinin özgürlüğüne dair değerlendirmelerinde de tabiat kavramına başvurduğunu kaydeder. Buna göre kulların kötü fiillerinin salt tabiatlarından kaynaklanmadığı, insanın kendi menfaatine göre hareket edebilecek şekilde eğitilebilir olduğu ve tabiatı gerekçe göstererek sorumluluktan kaçamayacağı vurgulanır. Bu çerçevede kötü fiiller tabiatın zorlayıcı bir etkisinden değil, aklın yönlendirmesinin terk edilmesinden kaynaklanmaktadır.⁹⁹ Kandemir, Mâtürîdî'nin tabiatın cansız varlıklar için de işlevsel olduğunu kabul ettiğini belirtir. Nitekim taşın düşmesi veya karın soğuması gibi olgular, söz konusu varlıkların tabiatlarına uygun gelişmeler olarak değerlendirilir.¹⁰⁰ Sezgin, Mâtürîdî'de cisimlerde tabiatın rolünün: (a) cismi fiile hazırlamak ve (b) hangi arazların o cisimde meydana geleceğini belirlemek şeklinde açıklamaktadır. Dolayısıyla Mâtürîdî'nin tabiatları hem işlevsel hem de oluşa katkıda bulunan unsurlar olarak gördüğü vurgulanır.¹⁰¹

Literatürde âlemdeki farklılaşmanın kaynağına ilişkin tartışmalarda iki temel yaklaşımın öne çıktığı belirtilir: Atomcu anlayış ve tabiatçı anlayış. Atomcu anlayışta, nesnelere arasındaki farklılığın, onların taşıdığı arazların çeşitlenmesinden kaynaklandığı kabul edilir. Buna karşılık tabiatçı anlayışta, bir şeyi “o şey” yapan ve onu diğer şeylerden ayıran unsurun tabiat olduğu savunulur. Bu yaklaşıma göre arazlar, tabiatların belirlenmesine göre cisimlerde ortaya çıkar. Dolayısıyla arazların varlığı tabiatın yönlendirici rolüne bağlıdır. Tabiatların uygun biçimde cisimlerde ortaya çıkardığı manalar ise bu cisimlerin sahip olduğu sıfatların temelini oluşturur. Böylece cisimlerin sıfatları tabiatlarının doğal bir uzantısı olarak konumlanır.¹⁰² Sezgin'e göre Mâtürîdî de farklılığın kaynağını tabiatlarda gören bu tabiatçı çizgiye yaklaşmaktadır. Varlıkların birbirlerinden ayrılan özelliklerini onların yaratılıştan kendilerine verilen tabiatlarla açıklamaktadır. Bununla birlikte Mâtürîdî, cisimlerin sadece arazların değişimiyle farklılaştığını savunan kelâmcı atomculuğundan ayrılarak tabiatların mahiyet belirleyici rolünü ön plana çıkarmaktadır. Bu yönüyle Sezgin, Mâtürîdî'nin farklılaşmayı yalnızca arazlara değil, arazların ortaya çıkışını belirleyen daha temel bir unsur olarak tabiata dayandıran bir yaklaşım geliştirdiğini ifade eder.¹⁰³

Mâtürîdî'nin tabiat düşüncesi, Sünnî kelâm öğretisinin temel ilkesiyle uyumlu olarak tabiatların etkisini sınırlaması bakımından literatürde “indirgemeci tabiatçılık” şeklinde yorumlanmış olup Frank, bu nitelendirmeyi Mâtürîdî'nin tabiatın maddî dünyadaki rolünü sınırlamak, hatta mümkünse tamamen ortadan kaldırmak (to limit, if not eliminate altogether, the role of 'nature' in the material world) şeklindeki yaklaşımına dayandırır.¹⁰⁴ Bu yaklaşım, Mâtürîdî'nin tabiatların varlığın belirleyici ve kurucu temeli olarak

⁹⁷ Kandemir, *Mu'tezili Düşüncede Tabiat ve Nedensellik*, 93.

⁹⁸ Dhanani, “Mâtürîdî ve Nesefî'nin Atomculuk Anlayışı ve Tabâî Kavramı”, 610-611; Sezgin, *İmam Mâtürîdî'nin Düşünce Sisteminde Sebeplilik ve Kaynakları*, 125.

⁹⁹ Sezgin, *İmam Mâtürîdî'nin Düşünce Sisteminde Sebeplilik ve Kaynakları*, 127.

¹⁰⁰ Kandemir, *Mu'tezili Düşüncede Tabiat ve Nedensellik*, 93.

¹⁰¹ Sezgin, *İmam Mâtürîdî'nin Düşünce Sisteminde Sebeplilik ve Kaynakları*, 67.

¹⁰² Sezgin, *İmam Mâtürîdî'nin Düşünce Sisteminde Sebeplilik ve Kaynakları*, 125.

¹⁰³ Sezgin, *İmam Mâtürîdî'nin Düşünce Sisteminde Sebeplilik ve Kaynakları*, 125.

¹⁰⁴ Frank, “Notes and Remarks on the Tabâ'î' in the Teaching of al-Mâtürîdî”, 147.

görülemediği yönündeki düşüncesinden beslenmektedir.¹⁰⁵ Frank'e göre Mâtürîdî, tabiatların hem kendilerinin hem de fiillerinin, onları o hâle getiren yaratıcıya bağlı olduğunu vurgulamaktadır. Bu nedenle Mâtürîdî, maddî varlığın kendisini, onun çeşitliliğini ve âlemdeki bütün faaliyetleri tabiatlara yahut tabiatların muhtemel birleşimlerine dayandırmayı reddeder. Bu çerçevede Frank, Mâtürîdî'nin tabiatı âlemin varlığını açıklamak için yeterli bir ilke olarak görmediğini ve tabiatlara metafizik bir özerklik atfeden yaklaşımları açık biçimde eleştirdiğini belirtir.¹⁰⁶ Buna bağlı olarak Frank, Mâtürîdî'nin söz konusu eleştirileri ve "tabiat" kavramına yüklediği sınırlı işlev dikkate alındığında, Muammer, Nazzâm ve Kâ'bî gibi tabiatçı düşünürlerle yapılan karşılaştırmalı okumalarda onun tabiatların etki alanını belirgin biçimde daralttığının söylenebileceğini ifade eder.¹⁰⁷

İndirgemeci tabiatçılık olarak nitelendirilmese de mevcut yorumları destekler mahiyette, literatürde Mâtürîdî'nin tabiatların etkisini belirgin biçimde sınırlandırdığına işaret eden çeşitli değerlendirmeler bulunur. Muhtaroglu onun tabiatçılığının bu bağlamda değerlendirilebileceğini ifade eder.¹⁰⁸ Frank ve Çiçekdağı'na göre ise Mâtürîdî'de tabiatların tesiri, Allah tarafından konulan niteliklerle kesin biçimde belirlenmiştir. Bir tabiat kendi gerektirdiğinin (mâ yūğibu ṭ-ṭab') dışına çıkamaz ve etkisini ancak bu fiili almaya elverişli nesnelere gösterebilir.¹⁰⁹ Tabiat şuursuz ve iradesiz kabul edildiğinden, yöneldiği fiili gerçekleştirebilmesi için mutlaka ilahî yaratmaya muhtaçtır.¹¹⁰ Bu tek yönlü yapı sebebiyle ateş yalnızca "yakıcıdır", su ancak kendi özelliği doğrultusunda etkide bulunabilir. Tabiat kendi niteliklerini değiştiremez ve alternatif fiiller arasında seçim yapamaz. Böylece Frank ve Çiçekdağı'na göre Mâtürîdî, nedenselliği bütünüyle reddetmeksizin sürdürürken, tüm tesir alanını ilahî kudrete dayandırarak tabiatlara herhangi bir ontolojik özerklik tanımaz.¹¹¹ Nitekim Muhtaroglu, Mâtürîdî'nin tabiatların doğadaki etkisini kabul etmekle birlikte bu etkinin mahiyetini oldukça sınırlı bir çerçevede ele aldığını belirtir. O, oluşları tabiatın fiilleri ile açıklayan materyalist tabiatçılardan Mâtürîdî'yi ayıran önemli yönünün ise tabiatların Allah'ın varlığına ilişkin bir argüman işlevi görecektir şekilde tasarlanmış olması olarak ifade eder.¹¹²

Çiçekdağı, Mâtürîdî'ye göre tabiatların, canlı varlıkların belirli eylemlerinde bir etkiye sahip olmakla birlikte, bu etkinin zorunlu ve kaçınılmaz bir nedensellik doğurmadığını ifade eder. Tabiatların fiili zorunlu kılan, kendisiyle fiil arasında kopmaz bir ilişki kuran bir güç olmadığını vurgular. Ayrıca bu etki yalnızca tek yönlüdür. Nitekim Çiçekdağı, tabiatın kendisine verilen özelliği değiştiremediği ve bu özelliğin dışına çıkamadığı için Mâtürîdî tarafından mahkum olarak nitelendirildiğini ifade eder.¹¹³

¹⁰⁵ Frank, "Notes and Remarks on the Tabā'i' in the Teaching of al-Mâtürîdî", 145-146.

¹⁰⁶ Frank, "Notes and Remarks on the Tabā'i' in the Teaching of al-Mâtürîdî", 145-146.

¹⁰⁷ Frank, "Notes and Remarks on the Tabā'i' in the Teaching of al-Mâtürîdî", 145-146.

¹⁰⁸ Muhtaroglu, "al-Mâtürîdî's View of Causality", 11-13.

¹⁰⁹ Frank, "Notes and Remarks on the Tabā'i' in the Teaching of al-Mâtürîdî", 142; Çiçekdağı, *İmam Mâtürîdî ve Tabiat*, 37.

¹¹⁰ Frank, "Notes and Remarks on the Tabā'i' in the Teaching of al-Mâtürîdî", 142-143; Çiçekdağı, *İmam Mâtürîdî ve Tabiat*, 37.

¹¹¹ Frank, "Notes and Remarks on the Tabā'i' in the Teaching of al-Mâtürîdî", 142-143; Çiçekdağı, *İmam Mâtürîdî ve Tabiat*, 37.

¹¹² Muhtaroglu, "al-Mâtürîdî's View of Causality", 11-13.

¹¹³ Çiçekdağı, *İmam Mâtürîdî ve Tabiat*, 37.

Çiçekdağı ve Sezgin'e göre Mâtürîdî tabiatlara kendi başlarına fiil meydana getirme kudreti atfetmemektedir. Dolayısıyla fiilin asıl faili bu tabiatlardan bağımsızdır. Doğadaki düzenli işleyişin kaynağı da tabiatların kendiliğinden etkisi değil, Allah'ın yaratma fiilidir. Bu nedenle tabiatlara dayanan her oluş, Allah'ın hikmeti doğrultusunda meydana gelir. Tabiat sadece cismin fiile veya araza hazır hâle gelmesinde rol oynayan, ancak fiili doğrudan gerçekleştirilmeyen bir unsur olarak değerlendirilir. Böylece Çiçekdağı ve Sezgin, Mâtürîdî'nin tabiatların varlık düzeninde işlevsel bir rolü bulunduğunu kabul etmekle birlikte, onların herhangi bir özerk güç veya yaratıcı kudret taşıdığını kesin biçimde reddettiğini belirtir.¹¹⁴

Frank, Dhanani ve Kandemir, Mâtürîdî'nin zıt tabiatlara ilişkin değerlendirmelerini, kelâm geleneğinde Allah'ın varlığını ispatlamaya yönelik önemli kozmolojik delillerden biri olarak ele almaktadır. Buna göre âlem, sıcak-soğuk, yaş-kuru gibi birbiriyle tabiaten uyumsuz zıt unsurları bünyesinde barındırmaktadır.¹¹⁵ Eğer bu zıt tabiatlar kendi hâllerine bırakılsaydı, âlemde sürekli bir bozulma, çözülme ve ayrışmanın meydana gelmesi gerekirdi. Nitekim zıt unsurların birlikte düzen içinde varlıklarını sürdürebilmeleri tabiatların kendi güçleriyle açıklanamaz.¹¹⁶ Oysa gözlemlenen durum bunun aksinedir: âlemde bozulma değil, süreklilik arz eden bir denge ve düzen bulunur. Bu nedenle zıt unsurların bir araya gelmesini, uyum içinde tutulmasını ve belirli bir düzen altında devam ettirilmesini mümkün kılan, onları birleştiren hikmet sahibi bir Yaratıcı'nın varlığıdır. Bu sebeple Frank, Dhanani ve Kandemir Mâtürîdî'nin zıt tabiatların âlemdeki birliği ve düzeni, Allah'ın varlığına ve hikmetle yarattığına delalet eden açık bir işaret olarak değerlendirdiğine dikkat çekmektedir.¹¹⁷

Mâtürîdî'nin tabiatçı olduğunu savunan araştırmacıların ileri sürdüğü argümanların önemli bir kısmı konusunda literatürde genel bir uzlaşma bulunduğu görülür. Bununla birlikte, onun tabiatçılığın yanında atomculuğu da benimsediği yönündeki değerlendirmeler çeşitli gerekçelere dayandırılmaktadır. Bazı araştırmacılar tarafından Mâtürîdî, bir yandan kelâmın normatif ontolojik çerçevesi olan atomlar/cevherler ve arazlar anlayışını terk etmeyen, diğer yandan ise tabiat kavramına yer vererek nesnelere belirli işlev ve niteliklerini bu kavram üzerinden açıklamaya yönelik bir düşünür olarak ele alınır.¹¹⁸

Mâtürîdî'nin atomculuğu açık biçimde reddetmemesi¹¹⁹; aksine sonsuz bölünme, sürekli ilâhî müdahale ve kümûn gibi görüşlere karşı çıkması¹²⁰, atomcu bir yaklaşımı tamamen dışlamadığına delil olarak zikredilir. Benzer şekilde Çiçekdağı ve Sezgin, Mâtürîdî'nin özellikle cisim anlayışına ilişkin bazı ifadeleri bu nitelendirmenin temel dayanakları arasında saymaktadır. Bu bağlamda, onun cisim tarifinde "eczâ" kelimesini çoğul biçimde

¹¹⁴ Çiçekdağı, *İmam Mâtürîdî ve Tabiat*, 37; Sezgin, *İmam Mâtürîdî'nin Düşünce Sisteminde Sebeplilik ve Kaynakları*, 124.

¹¹⁵ Frank, "Notes and Remarks on the Tabâ'î in the Teaching of al-Mâtürîdî"; Dhanani, "Mâtürîdî ve Neseffî'nin Atomculuk Anlayışı ve Tabâî Kavramı", 610-611; Kandemir, *Mu'tezili Düşüncede Tabiat ve Nedensellik*, 250; İlyas Çelebi, "İmam Mâtürîdî'nin Kitâbü't-Tevhîd'inde Varlık, Bilgi ve Hikmet" 16-17.

¹¹⁶ Çiçekdağı, *İmam Mâtürîdî ve Tabiat*, 51; Sezgin, *İmam Mâtürîdî'nin Düşünce Sisteminde Sebeplilik ve Kaynakları*, 36.

¹¹⁷ Frank, "Notes and Remarks on the Tabâ'î in the Teaching of al-Mâtürîdî"; Kandemir, *Mu'tezili Düşüncede Tabiat ve Nedensellik*, 250.

¹¹⁸ Dhanani, "Mâtürîdî ve Neseffî'nin Atomculuk Anlayışı ve Tabâî Kavramı", 612.

¹¹⁹ Dhanani, "Mâtürîdî ve Neseffî'nin Atomculuk Anlayışı ve Tabâî Kavramı", 612.

¹²⁰ Kandemir, *Mu'tezili Düşüncede Tabiat ve Nedensellik*, 114; Çiçekdağı, *İmam Mâtürîdî ve Tabiat*, 35, 93; Sezgin, *İmam Mâtürîdî'nin Düşünce Sisteminde Sebeplilik ve Kaynakları*, 24.

kullanmasının cismin üç boyutlu yapısının birden fazla cüzün birleşimiyle meydana geldiğine işaret ettiğini belirtmektedirler. Metinlerde yer alan “müellef” ifadesinin de cisimlerin cüzlerin telifi yoluyla oluştuğunu düşündüğünü aktarmaktadırlar. Bunun yanı sıra, arazların mahallinin cüzlere değil bizzat cisme yüklenmesi, cismin kendisini oluşturan parçaların toplamı olarak kavrandığı şeklinde yorumlanmaktadır.¹²¹ Ayrıca Demir ve Sezgin, Mâtürîdî'nin hareket ve zamanın anlara bölünmüş parçalardan oluştuğunun kabul edilmesi de parçacıkçı bir ontolojiyi dolaylı biçimde destekleyen bir unsur olarak değerlendirmektedir.¹²² Bu tür yorumlar Mâtürîdî'nin cevher-i ferd anlayışına sıcak baktığı yönünde çıkarımlara yol açmıştır.¹²³ Dolayısıyla cisimlere içkin bir tabiat anlayışının kabul edilmesi, Mâtürîdî'nin yaklaşımının literatürde “atomcu-tabiatçı” şeklinde nitelenmesini destekleyen bir temel oluşturmaktadır.¹²⁴ Bununla birlikte, atomcu bir ontolojinin Mâtürîdî'nin tabiat tasavvuru ile nasıl bağdaştırılacağı konusunda literatürde hâlen önemli soru işaretlerinin bulunduğu da belirtilmelidir.¹²⁵

1.4. Tabiat Anlayışında Tarafsızlık Nitelendirmesi

Bazı araştırmacılar, Mâtürîdî'nin tabiat hakkında sistematik ve kapsamlı bir inceleme yapmadığını ifade eder. Dolayısıyla herhangi bir doğa teorisini temellendirme ya da özellikle ön plana çıkarma amacı taşımadığını belirtmektedir. Bununla birlikte, bu noktada görüşleri ayrıştıran temel mesele, Mâtürîdî'nin zihinsel arka planında belirli bir kozmolojik tasavvurun bulunup bulunmadığıdır. Doğa teorisini açık biçimde ortaya koymamış olmakla birlikte, onun örtük bir kozmolojik tasavvur taşıdığını düşünen araştırmacılar, Mâtürîdî'nin eserlerindeki ifadelerden hareketle kendisini belirli bir kozmolojik kategoriye yerleştirme eğilimi sergilemişlerdir. Buna karşılık, sınırlı doğa açıklamalarının böyle bir kategorileştirmeye imkân tanımadığını savunan ve tabiat anlayışında tarafsızlık düşüncesi etrafında şekillenen yaklaşımlar da mevcuttur. Bu bağlamda, Mâtürîdî'nin atomcu, tabiatçı ya da arazcı gibi düşüncelerle hangi gerekçelerle nitelendirilemeyeceği, araştırmacılar tarafından cevaplanmaya çalışılan temel sorulardan biridir. Aslında tarafsızlık nitelendirmesi söz konusu olduğunda temel ayırım noktasının da bu soruya verilen yanıt olduğu görülmektedir. Onun ontolojik ve kozmolojik tartışmalardan bilinçli bir tercihle mi uzak durduğu, yoksa bilgi sınırları sebebiyle mi sistematik bir varlık anlayışı ortaya koymadığı meselesi literatürde farklı biçimlerde ele alınmaktadır. Bu başlık altında, söz konusu tartışmada her iki görüşü savunan araştırmacıların yaklaşımları incelenecektir.

Mâtürîdî'nin herhangi bir varlık düşüncesini ön plana çıkarmadığı ve bu sebeple kozmolojik görüşünün de netleşmediği fikrini destekleyen yayınların başında Tahir Uluç'un çalışması gelir. Uluç “Kitâbü't-Tevhîd'in Tahkikli Neşri ve Açıklamalı Tercümesi'ne Dair Bazı Mülâhazalar (2016)” başlıklı makalesinde Mâtürîdî'nin herhangi bir evren teorisini

¹²¹ Çiçekdağı, *İmam Mâtürîdî ve Tabiat*, 33; Sezgin, *İmam Mâtürîdî'nin Düşünce Sisteminde Sebeplilik ve Kaynakları*, 112-113.

¹²² Demir, *Kelâmında Nedensellik İlk Dönem Kelâmcılarında Tabiat ve İnsan*, 208; Sezgin, *İmam Mâtürîdî'nin Düşünce Sisteminde Sebeplilik ve Kaynakları*, 71.

¹²³ Çiçekdağı, *İmam Mâtürîdî ve Tabiat*, 33.

¹²⁴ Kandemir, *Mu'tezili Düşüncede Tabiat ve Nedensellik*, 93; Çiçekdağı, *İmam Mâtürîdî ve Tabiat*, 35, 93; Sezgin, *İmam Mâtürîdî'nin Düşünce Sisteminde Sebeplilik ve Kaynakları*, 119, 121.

¹²⁵ Kandemir, *Mu'tezili Düşüncede Tabiat ve Nedensellik*, 293.

mutlaklaştırmadığını vurgular.¹²⁶ Bunun tamamlayıcısı mahiyetindeki ikinci eseri, *İmâm Mâtürîdî'nin Âlemin Ontolojik Yapısı Hakkında Filozofları Eleştirisi* (2017) başlıklı çalışmasıdır.¹²⁷ Bu bağlamda zikredilmesi gereken bir diğer önemli katkı da Ömer Türker'in "Kitâbü't-Tevhîd'in Türkçe Tercümesinin Tenkidi (2017)" başlıklı kitap bölümüdür.¹²⁸

Hureyre Kam'ın, *Das Böse als Gottesbeweis: Die Theodizee al-Mâtürîdîs im Lichte seiner Epistemologie, Kosmologie und Ontologie* (2019) adlı çalışması ise Mâtürîdî'nin ilkesel olarak kozmolojik bir teoriyi ön plana çıkarmadığını ve bu konuda tarafsız kalmayı bilinçli bir tercih olarak benimsediğini savunur.¹²⁹

Mâtürîdî'nin herhangi bir varlık anlayışını özellikle ön plana çıkarmadığı yönündeki kanaat, farklı gerekçelerle temellendirilmekle birlikte, onun böyle bir amacı bulunmamasının ve sistematik bir ontoloji inşa etmemesinin araştırmacıları Mâtürîdî'yi belirli bir kategoriye dâhil etmeme konusunda yönlendiren ortak referans noktalarından biri olduğu görülmektedir. Nitekim Türker, Mâtürîdî'nin erken dönemde yaşaması ve âleme dair bedihî idraklerden hareketle delillendirme yapmasının bir "fizik teorisi" inşa etmek anlamına gelmediğini ileri sürer. Onun, cevher-araz ve zât-sıfat ontolojisini esas alarak mevcutları ele aldığı ifade eder.¹³⁰ Bu sebeple Uluç ve Türker, Mâtürîdî'nin söz konusu kavramları, çoğu evren teorisi tarafından ortak biçimde benimsenen genel çerçeve içinde kullandığını belirtir.¹³¹ Bu değerlendirmeler, aynı zamanda Mâtürîdî'nin kozmolojik anlamda bilgi sınırlılıklarına işaret ediyor görünmektedir.

Uluç, Türker ve Kam, Mâtürîdî'nin kozmolojik değerlendirmelerini belirli bir tabiat teorisini mutlaklaştırma amacından ziyade tabii varlıkların temel nitelikleri üzerinden yürüttüğünü dile getirmektedir.¹³² Bu nedenle onun, ilgili teorileri *Kitâbü't-Tevhîd*'de daha çok dinî meselelerle irtibatlı biçimde ele aldığı ifade etmektedirler.¹³³

Belirli bir tabiat teorisini bilgi sınırlılıkları sebebiyle inşa etmediğini savunan görüşlere karşılık Kam, Mâtürîdî'nin belirli bir doğa teorisini ön plana çıkarmamış olmasına rağmen bu teorilere ilişkin kavramları kullanmaktan geri durmamasını bilinçli bir tercih olarak değerlendirmektedir. Bu çerçevede Kam, Mâtürîdî'nin gelenekte büyük ölçüde yerleşmiş tabiat teorilerini bildiği hâlde, ilkesel bir tercihle bunları kendi teolojisi içerisinde sistematik bir yapıya dönüştürmeye yönelmediğini ileri sürmektedir. Hatta bu esnek tutumu, Mâtürîdî'nin kendisine tanıdığı metodolojik bir imkân olarak yorumlamaktadır.¹³⁴

¹²⁶ Tahir Uluç, "Kitâbü't-Tevhîd'in Tahkikli Neşri ve Açıklamalı Tercümesi'ne Dair Bazı Mülâhazalar", *Mütefekkir* 3/5 (Haziran 2016), 9-52.

¹²⁷ Uluç, *İmâm Maturidi'nin Alemin Ontolojik Yapısı Hakkında Filozofları Eleştirisi*.

¹²⁸ Ömer Türker, "Kitâbü't-Tevhîd'in Türkçe Tercümesinin Tenkidi", *Din Felsefesi Açısından Maturidi Gelen-Ek-i 3 Klasik ve Çağdaş Metinler Seçkisi*, ed. Recep Alpyağılı (İstanbul: İz Yayıncılık, 2017), 155-173.

¹²⁹ Kam, *Das Böse als Gottesbeweis: Die Theodizee al-Mâtürîdîs im Lichte seiner Epistemologie, Kosmologie und Ontologie*.

¹³⁰ Türker, "Kitâbü't-Tevhîd'in Türkçe Tercümesinin Tenkidi", 171.

¹³¹ Uluç, "Kitâbü't-Tevhîd'in Tahkikli Neşri ve Açıklamalı Tercümesi'ne Dair Bazı Mülâhazalar", 16-17; Uluç, *İmâm Maturidi'nin Alemin Ontolojik Yapısı Hakkında Filozofları Eleştirisi*, 60-63; Türker, "Kitâbü't-Tevhîd'in Türkçe Tercümesinin Tenkidi", 171.

¹³² Türker, "Kitâbü't-Tevhîd'in Türkçe Tercümesinin Tenkidi", 171.

¹³³ Ömer Türker, "Kitâbü't-Tevhîd'in Türkçe Tercümesinin Tenkidi", 171; Kam, *Das Böse als Gottesbeweis: Die Theodizee al-Mâtürîdîs im Lichte seiner Epistemologie, Kosmologie und Ontologie*, 170-171; Türker daha sonra yayımladığı bir eserde Mâtürîdî'nin arazcı olduğunu ifade eder. bk. Ömer Türker, *Anlamı Tamamlamak İslam Düşünce Geleneğinin Anadolu Coğrafyasındaki Bileşenleri* (İstanbul: Ketebe Yayınları, 2020), 61-69.

¹³⁴ Kam, *Das Böse als Gottesbeweis: Die Theodizee al-Mâtürîdîs im Lichte seiner Epistemologie, Kosmologie und Ontologie*, 171-172.

2. Mâtürîdî'nin Tabiat Anlayışını Tespitte Metodolojik Sınırlılıklar

Mâtürîdî'nin tabiat anlayışıyla ilgili literatürde birbirinden oldukça farklı dört temel nitelendirmenin ortaya çıkması bazı metodolojik sınırlılıklardan kaynaklanmaktadır. Nitekim araştırmacılar da bu duruma dikkat çekmiş ve çalışmalarını yürütürken karşılaştıkları güçlükleri özellikle vurgulamışlardır. Bu metodolojik zorluklar arasında; Mâtürîdî'nin ele aldığı meseleleri çoğu zaman kapalı ve yoruma açık ifadelerle ortaya koyması, kavramları çok anlamlı biçimde kullanması, benimsediği ilkesel tercihlerden doğan sonuçlar, *Kitâbü't-Tevhîd* ve *Te'vilâtü'l-Kur'ân* gibi temel eserlerinin tahkikine ilişkin problemler, araştırmacıların sahip oldukları ön kabuller ile Mâtürîdî'nin ifadelerinin bağlamından kopararak değerlendirilmesi gibi hususlar yer almaktadır.

Araştırmacılar açısından belirsizlik oluşturan hususlardan ilki, *Kitâbü't-Tevhîd*'in Arap dili kullanımında alışlagelmiş ifade biçiminin dışına çıkmasıdır. Ayrıca eserde yoğun ve kapalı bir üslup kullanılması, Mâtürîdî'nin kavramsal çerçevesine ve kelâmî sistematiğine bütüncül biçimde nüfuz etmeyi güçleştirmektedir.¹³⁵ Bu durum yalnızca çağdaş araştırmacılar tarafından değil, Pezdevî gibi Hanefî-Mâtürîdî âlimleri tarafından da dile getirilmiş ve onun kavram kullanımının eserin anlaşılmasını zorlaştıran temel unsurlardan biri olduğu ifade edilmiştir.¹³⁶

Öte yandan literatürde, *Tevhîd*'in müterciminde Mâtürîdî'nin “atomcu bir perspektife sahip olduğu” yönündeki ön kabulün tercümeyle yansıdığı ve kavram seçimlerinin bu doğrultuda yapılmasının tabiat anlayışını tespit etmeyi zorlaştırdığı belirtilmektedir.¹³⁷ Nitekim Türker, bu nedenle eserdeki kavram kullanımının Mâtürîdî'nin ilk bakışta atomcu bir düşünür olarak yorumlanmasına yol açabileceğini belirtir.¹³⁸ Mütercimin felsefi arka plana tam anlamıyla hâkim olmaması, yoğun zamir kullanımı nedeniyle izafet ve zamir mercilerinin karıştırılması gibi unsurlar da tercümeyle bilimsel metinden beklenen dakiklikten uzaklaştıran etkenler arasında zikretmektedir. Metni daha anlaşılır kılan amacıyla yapılan müdahalelerin anlamı yeniden oluşturma noktasında mütercime gereğinden fazla inisiyatif yüklediğini, bunun da bazı kavramların farklı biçimlerde karşılanmasına ve çeşitli anlam karışıklıklarına yol açtığını vurgulamaktadır.¹³⁹

Bu noktada en önemli imkânın *Te'vilâtü'l-Kur'ân* tarafından sağlandığı ifade edilmekle birlikte, özellikle Mâtürîdî'nin tabiat anlayışı söz konusu olduğunda *Te'vilât*'in meseleyi daha da karmaşık hâle getirdiğine dair değerlendirmeler de bulunmaktadır.¹⁴⁰ Bununla birlikte Sezgin, *Te'vilât*'in *Kitâbü't-Tevhîd*'in aksine daha sade, açık ve takip edilmesi kolay bir dille kaleme alındığını ve bu yönüyle müellifin kelâm düşüncesini bütüncül bir perspektiften izlemeye imkân tanıyan bir yapı sunduğunu savunur.¹⁴¹ Bu durum, *Kitâbü't-Tevhîd*'deki anlaşılması güç ifadelerin *Te'vilât*'tan elde edilen kavramsal ve doktriner birikim ışığında

¹³⁵ Tahir Uluç, “Mütercimin Önsözü”, *Kitâbü't-Tevhîd: Tevhid İnancının Akli Temelleri* (İstanbul: Ketebe Yayınevi, 2021), 10-11; Rudolph, *Al-Mâtürîdî and the Development of Sunni Theology in Samarqand*, 242; Türker, “Kitâbü't-Tevhîd'in Türkçe Tercümesinin Tenkidi”, 157; Harvey, “Philosopher of Samarqand: Abū Maṣṣūr al-Mâtürîdî's Theory of Properties”, 79; Sezgin, *İmam Mâtürîdî'nin Düşünce Sisteminde Sebeplilik ve Kaynakları*, 12.

¹³⁶ Sezgin, *İmam Mâtürîdî'nin Düşünce Sisteminde Sebeplilik ve Kaynakları*, 12; Ebül-Yüsr el-Pezdevî, *Uşûlü'd-dîn*, nşr. Hans Peter Lins (Kahire: el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Türas, 2005), 3.

¹³⁷ Türker, “Kitâbü't-Tevhîd'in Türkçe Tercümesinin Tenkidi”, 162, 166.

¹³⁸ Türker, “Kitâbü't-Tevhîd'in Türkçe Tercümesinin Tenkidi”, 167.

¹³⁹ Türker, “Kitâbü't-Tevhîd'in Türkçe Tercümesinin Tenkidi”, 158, 161.

¹⁴⁰ Harvey, *Transcendent God, Rational World: A Maturidi Theology*, 92.

¹⁴¹ Sezgin, *İmam Mâtürîdî'nin Düşünce Sisteminde Sebeplilik ve Kaynakları*, 12.

daha sağlıklı bir biçimde anlamlandırılmasını mümkün kılacak ve araştırmacıların karşılaştığı metodolojik sınırlılıkları önemli ölçüde aşmaya katkı sağlayabilecektir.

Kavramların dönemin kelâm geleneğinde henüz tam anlamıyla yerleşmemiş olması, Mâtürîdî'ye dair yorum farklılıklarının önemli sebeplerinden biri olarak görülmektedir.¹⁴² Bunun bir örneği olarak Bernand, Mâtürîdî'nin döneminde 'tabiat' kavramının henüz 'varlıklara yerleştirilmiş sabit nitelikler' anlamında değil, nesnelere Allah tarafından verilen bir 'temayül' şeklinde anlaşıldığını ifade eder.¹⁴³ Kavramların esnek kullanımına dair ikinci çarpıcı örnek ise 'cevher'dir. Bu kavram, Mâtürîdî'nin metinlerinde araz, nitelik, ayn, cisim ve hatta insan gibi farklı anlam katmanlarında kullanılmaktadır.¹⁴⁴ Bu anlamsal çeşitlilik, Şeker ve Sezgin tarafından, Mâtürîdî'nin ontolojik yaklaşımının anlaşılmasını güçleştiren unsurlardan biri olarak değerlendirilmiştir. Ayrıca Mâtürîdî'nin, muarızlarını eleştirirken onların kavramlarını kullanmasının, bazı yanlış anlamalara zemin hazırlayabildiği ifade edilmiştir. Bu sebeple Şeker ve Sezgin, metnin kendi bağlamı dikkate alınmadan yapılan okumaların hatalı çıkarımlara yol açacağına özellikle dikkat çekmektedir.¹⁴⁵

Literatürde Mâtürîdî'nin ontolojiye dair verdiği bilgilerinin sınırlı oluşu¹⁴⁶, onun fizik teorilerine veya tabiatın yapısına ilişkin ayrıntılı açıklamalara girmeyi tercih etmeyen bir kelâmcı olarak değerlendirilmesine yol açmıştır.¹⁴⁷ Bu sebeple Frank ve Dhanani, Mâtürîdî'nin önceliği metafizik ve teolojik meselelere yer vermesi, onun tabiatın kapsamı, ontolojik statüsü ve işleyişine dair kapsamlı ve sistematik bir teori oluşturmasını engellediği şeklinde bir değerlendirmede bulunur.¹⁴⁸ Bu nedenle onlar tarafından Mâtürîdî, daha çok nazarî ilkeler üzerinden ilerleyen, tabiat tasavvurunu ise bu ilkelerin çerçevesinde dolaylı biçimde ele alan ve dinin asıllarından olmayan herhangi bir konuda ayrıntılı tanımlamalara girmeyi tercih etmeyen bir kelâmcı olarak görülmüştür.¹⁴⁹ Bununla birlikte, spekülasyondan tamamen kaçınan bir düşünür olmadığı da vurgulanır.¹⁵⁰

Frank, Mâtürîdî'nin dinin asıllarına doğrudan temas etmeyen felsefî konulara gereğinden fazla derinlik kazandırmayı yöntemsel olarak uygun görmediğini belirtir. Mâtürîdî'nin, dinin asıllarından olmayan meselelerde ayrıntılı tanımlardan kaçınması ve varlık konusuna yönelik ilgisinin teolojik zorunluluk düzeyinde kalması sebebiyle Frank, onun tabiat anlayışının ancak örnekler, bağlamsal göndermeler ve kelâmî tartışmalardaki eleştirel nüanslar dikkate alınarak yeniden inşa edilebileceğini düşünür.¹⁵¹

¹⁴² Türker, "Kitâbü't-Tevhîd'in Türkçe Tercümesinin Tenkidi", 163; Bulğen, "İmam Mâtürîdî ve Atomculuk", 119; Çiçekdağı, *İmam Mâtürîdî ve Tabiat*, 29.

¹⁴³ Marie Bernand, "La critique de la notion de nature (Ṭab') par le Kalâm", 587.

¹⁴⁴ Çiçekdağı, *İmam Mâtürîdî ve Tabiat*, 29.

¹⁴⁵ Şeker, *Mütekaddimîn Kelâmında Arazlar Meselesi*, 154-159; Sezgin, *İmam Mâtürîdî'nin Düşünce Sisteminde Sebeplilik ve Kaynakları*, 128.

¹⁴⁶ Frank, "Notes and Remarks on the Tabā'î' in the Teaching of al-Mâtürîdî", 139; Çiçekdağı, *İmam Mâtürîdî ve Tabiat*, 22, 92; Sezgin, *İmam Mâtürîdî'nin Düşünce Sisteminde Sebeplilik ve Kaynakları*, 11.

¹⁴⁷ Frank, "Notes and Remarks on the Tabā'î' in the Teaching of al-Mâtürîdî", 139.

¹⁴⁸ Frank, "Notes and Remarks on the Tabā'î' in the Teaching of al-Mâtürîdî", 145; Dhanani, "Mâtürîdî ve Neseffî'nin Atomculuk Anlayışı ve Tabâî Kavramı", 611.

¹⁴⁹ Neseffî'nin bu konudaki aktarımları da söz konusu değerlendirmede önemli bir referans olmuştur. bk. Neseffî, *Tebsiratü'l-edille*, 1/72; Kandemir, *Mu'tezili Düşüncede Tabiat ve Nedensellik*, 94; Çiçekdağı, *İmam Mâtürîdî ve Tabiat*, 22, 33; Frank, "Notes and Remarks on the Tabā'î' in the Teaching of al-Mâtürîdî", 139.

¹⁵⁰ Frank, "Notes and Remarks on the Tabā'î' in the Teaching of al-Mâtürîdî", 149.

¹⁵¹ Frank, "Notes and Remarks on the Tabā'î' in the Teaching of al-Mâtürîdî", 148.

Mâtürîdî'nin, karşıt düşünceleri naklederken kimi zaman kendi kanaatini açık biçimde ortaya koymaması da bu sınırlılıklar arasında değerlendirilir.¹⁵² Benzer şekilde kavramların tanımlarında da oldukça sınırlı bir yaklaşım sergilemektedir. Bunun bir örneği olarak Sezgin, onun cisim tanımından en az kaç cüzden oluştuğu hakkındaki niceliksel bilginin bilinemediğini vurgulamaktadır.¹⁵³ Mâtürîdî'nin "cismi 'mürekkep' olarak nitelemesinden" yahut "cismin, ayn ve sıfatlardan meydana geldiğini" söylemesinden hareketle onun cevher-i ferd anlayışına yakın durduğunu ileri sürenler bulunsa da bu kavramı benimsediğine dair bir görüş birliği yoktur. Ayrıca cismin birleşikliğinin mahiyetine dair ayrıntılı bilgi de mevcut değildir.¹⁵⁴ Benzer şekilde Mâtürîdî'nin 'tabiat' kavramını açık şekilde işlevi ve mahiyetini tanımlamaması sebebiyle tabiat'ı araz kategorisinde sayan araştırmacılar bulunduğu gibi tabiat ve araz arasında ontolojik bir fark bulunduğu ve bu sebeple arazcılık kategorisinde değerlendirilemeyeceğini savunan araştırmacılar bulunmaktadır.¹⁵⁵

Mâtürîdî'nin söz konusu sınırlılıklar sebebiyle varlık anlayışı ancak satır arası okumalar, kavramları bağlamı içerisinde okuma ve eleştirilerinin zıt yönü esas alınarak yapılacak değerlendirmelerle tespit edilebilmektedir.¹⁵⁶ Nitekim Bernand, Mâtürîdî'nin tabiat anlayışının yalnızca metnin iç bağlamına dayanarak kesin biçimde belirlenemeyeceğini, bu nedenle kavramın erken dönem literatürde kazandığı teknik kullanımların dikkate alınması gerektiğini savunur.¹⁵⁷ Ona göre, *Kitâbü'l-Ḥayevân*'ın beşinci cildi, *Kitâbü'l-İntişâr* ve *Kitâbü't-Tevhîd* gibi erken dönem kaynaklar aracılığıyla tabiat kavramının arka planını incelemek, Mâtürîdî'de ima edilen kozmolojisinin yeniden inşasına imkân tanır.¹⁵⁸

Sonuç

Mâtürîdî'yi belirli bir tabiat anlayışı çerçevesinde ele alan araştırmacıların tamamı, onun tabiat hakkında sistematik ve kapsamlı bir inceleme yapmadığını belirtir. Onlar, Mâtürîdî'nin herhangi bir doğa teorisini temellendirme ya da özellikle ön plana çıkarma gibi bir amaç taşımadığı hususunda ortak bir kanaate sahiptir. Ancak burada görüşleri farklılaştıran temel mesele, onun zihninin arka planında belirli bir ontolojik tasavvurun bulunup bulunmadığıdır. Bu çerçevede Mâtürîdî'nin, doğa teorisini açıkça ortaya koymamış

¹⁵² Mâtürîdî'nin tabiatçıları eleştirirken bu kavrama sıkça atıfta bulunmasının, onun bu kavrama gereğinden fazla önem atfettiği şeklinde anlaşılabilmesi ifade edilmiştir. bk. Frank, "Notes and Remarks on the Tabâ'î in the Teaching of al-Mâtürîdî", 148.

¹⁵³ Sezgin, *İmam Mâtürîdî'nin Düşünce Sisteminde Sebeplilik ve Kaynakları*, 114.

¹⁵⁴ Çiçekdağı, *İmam Mâtürîdî ve Tabiat*, 33; Sezgin, *İmam Mâtürîdî'nin Düşünce Sisteminde Sebeplilik ve Kaynakları*, 11.

¹⁵⁵ Rudolph, *Al-Mâtürîdî and the Development of Sunni Theology in Samarqand*; Harvey, *Transcendent God, Rational World: A Maturidi Theology*; Dhanani, "Mâtürîdî ve Nesefî'nin Atomculuk Anlayışı ve Tabâî Kavramı", 612.

¹⁵⁶ Mâtürîdî'nin "istitaat konusunda Ebû Hanife ve Neccâr'ın görüşlerini zikretmesi ancak kendi görüşünü zikretmemesi" ve "cisimlerin cüzlerden oluştuğunu ifade etse de atomcu anlayışa benzer bir cisim tasavvuru da ortaya koymaması" bu sınırlı aktarımın en belirgin örnekleri olarak ifade edilmektedir. bk. Sezgin, *İmam Mâtürîdî'nin Düşünce Sisteminde Sebeplilik ve Kaynakları*, 11.

¹⁵⁷ Marie Bernard, "La critique de la notion de nature (Ṭab') par le Kalâm", 586.

¹⁵⁸ Bernand, Mâtürîdî'deki tabiat kavramının arka planını anlamak amacıyla yapılacak rekonstrüksiyonlara örnek olarak, Câbir'in tabiat teorisini sistematik olmamakla birlikte yeniden kurmaya çalışan P. Kraus'u, ayrıca kelâmî fizik ve erken İslâm düşüncesi üzerine benzer nitelikte çalışmalar yapan Frank ve Van Ess'i anmaktadır bk. Paul Kraus, *Jâbir ibn Ḥayyân: Contribution à l'histoire des idées scientifiques dans l'Islam* (Kahire: Institut Français d'Archéologie Orientale, 1942), 2/148-185; Marie Bernard, "La critique de la notion de nature (Ṭab') par le Kalâm", 577.

olsa bile zihninde örtük bir tasavvur taşıyıp taşımadığı tartışılmalıdır. Mâtürîdî'nin kullandığı kavramlar, eleştirileri ve kelâmî bağlamları çerçevesinde onun bir doğa teorisine dâhil edilebileceğini ya da en azından hangi görüşe yakın olduğunun tespit edilebileceğini savunan araştırmacılar, tabiat anlayışını belirli bir kategori içine yerleştirme eğilimindedir. Literatürdeki bu nitelendirmeler arazcılık, atomculuk ve tabiatçılık olarak sıralanabilir.

Mâtürîdî'nin bu anlayışlardan hangisine dâhil edilebileceği sorusu, büyük ölçüde tabiat anlayışlarının nasıl tanımlandığına, bu anlayışları belirleyen asgarî sınırların ne olduğuna ve bu sınırların nasıl kategorize edildiğine bağlıdır. Nitekim atomculuğu belirleyen asgarî ölçütlere göre Mâtürîdî'nin tabiat anlayışına ilişkin yorumların da değiştiği görülmektedir. Atomculuğun dönemin hâkim yaklaşımı olması sebebiyle eserde yalnızca cevher-araz birlikteliğinin zikredilmesini yeterli görenler bulunduğu gibi, daha dakik bir yaklaşımla üç boyutlu cisim tasavvurunun yanı sıra bölünemeyen son parça ve cüzlerden oluşan cisim telakkisinin de kabul edilmesi gerektiğini ifade eden araştırmacılar bulunmaktadır. Arazcılığın bölünemeyen cüzü kabul ederek cismin ilkesel olarak parçalardan oluştuğunu savunmaları sebebiyle arazcılığın atomculuktan çok farklı olmadığı, dolayısıyla Mâtürîdî'nin arazcı olsa bile atomcu perspektiften tamamen uzaklaşmadığı ileri sürülmektedir. Buna karşılık bu yaklaşımı isabetli bulmayan ve Mâtürîdî'nin arazcı olduğunu, hatta eserlerinde sıkça geçen "tabiat"ın da bir araz türü olarak değerlendirilmesi gerektiğini savunan araştırmacılar da vardır. Benzer biçimde, Mâtürîdî'nin tabiatçılığı benimseyip benimsemediği meselesi de tabiatçılığın nasıl tanımlandığına bağlı olarak farklı şekillerde ele alınmaktadır. Bu bağlamda, Mâtürîdî'nin tabiatçılığı reddettiğini savunan bazı çalışmalarda tabiatçılık yalnızca materyalist ve dehrî tabiatçılık bağlamında değerlendirilmekte ve kelâm geleneği içerisinde şekillenen tabiat anlayışı göz ardı edilmektedir. Buna karşılık bazı çalışmalarda ise tabiatçılık, materyalist anlamla sınırlı görülmeyip Allah'ın tabiatları yarattığı ve düzenlediği düşüncesini de kapsayan daha geniş bir kavramsal çerçevede ele alınmaktadır. Bu yaklaşıma göre Mâtürîdî'nin belirli bir anlamda tabiatçılık çerçevesi içinde değerlendirilebileceği ileri sürülmektedir.

Mâtürîdî'nin dil ve üslubunun yanı sıra ilkesel tercihlerinin yol açtığı metodolojik sınırlılıklar sebebiyle, onun tabiat görüşüne ilişkin değerlendirmeler kaçınılmaz olarak yorumlayıcı ve çıkarımsal yöntemlere dayanmaktadır. İncelenen metinlerin yoruma açık oluşu literatürde arazcı, atomcu ve tabiatçı gibi farklı okumalara zemin hazırlamaktadır. Aynı sınırlılıklardan hareketle Mâtürîdî'nin belirli bir kategoriye dâhil edilemeyeceğini savunan araştırmacılar ise tabiat anlayışında tarafsızlık görüşünü temsil etmektedir. Özellikle Mâtürîdî'yi belirli bir kategoriye dâhil etme eğiliminde olan araştırmacıların, aynı pasajları birbirine zıt yorumları destekleyecek şekilde kullanabilmeleri, bu meselenin en çarpıcı göstergelerinden biridir. Bu durumun, büyük ölçüde bağlam dışı okumalar ve kavramların çok anlamlı kullanımını yeterince dikkate almama sebebiyle ortaya çıktığı anlaşılmaktadır. Bir diğer husus, Mâtürîdî eleştirilerini çoğunlukla muhataplarının kavramlarını kullanarak yapmaktadır. Bağlam dışı okumalar, söz konusu ifadelerin onun kendi görüşüymüş gibi algılanmasına yol açabilmektedir. Bu da varlığa ilişkin kavramların bağlamı içerisinde değerlendirilmesini, konunun tespiti için zaruri hâle getirmektedir.

Mâtürîdî'nin tabiat anlayışı hakkındaki farklı yorumları etkileyen bir diğer unsur, araştırmacıların ön kabulleri, entelektüel ve metodolojik arka planlarıyla ilişkilidir. Mu'tezilî literatürle yoğun temas kurmuş, kelâm tarihine daha eleştirel yaklaşan yahut

modern felsefi kategorilerden beslenen araştırmacılar, Mâtürîdî'nin ontolojisini daha sistematik ve teorik bir çerçevede okuma eğilimi göstermektedirler. Ayrıca araştırmacının 'her kelâmcının örtük de olsa bir varlık tasavvuru vardır' gibi kelâma dair ön kabulleri de çalışmanın sonucunu etkilemektedir. Dolayısıyla mevcut farklılaşma, metnin çok katmanlı yapısının ve onu okuyan zihinlerin epistemolojik ve metodolojik konumlarının da bir sonucu olarak değerlendirilebilir. Bu tespitler dikkate alındığında, Mâtürîdî'nin tabiat tasavvuruna ilişkin kavramların metinsel bağlamları içerisinde ele alındığı, kavramsal süreklilik ve kırılmaları gözeten ileri düzey bir yeniden inşa çalışmasına ihtiyaç duyulduğu açıktır.¹⁵⁹

¹⁵⁹ Tespit edilen bu ihtiyaç merkeze alınarak, bu çalışmanın ilk yazarı tarafından "Ebû Mansûr el-Mâtürîdî'nin Varlık Anlayışı" adlı doktora çalışması yürütülmektedir.

Kaynakça | References

- Ateşyürek, Ahmet. *Ebû Mansûr el-Mâtürîdî'nin Fikrî Arka Planı*. Ankara: Sonçağ Yayınları, 2020.
- Bernard, Marie. "Tab' Kavramının Kelami Eleştirisi". çev. Nur Betül Atakul. *Din Felsefesi Açısından Matürîdi Gelen-Ek-i 3 Klasik ve Çağdaş Metinler Seçkisi*. ed. Recep Alpyağıl. 575-605. İstanbul: İz Yayıncılık, 2017.
- Braun, Virginia - Clarke, Victoria. "Using Thematic Analysis in Psychology". *Qualitative Research in Psychology* 3/2 (2006), 77-101.
- Bulğen, Mehmet. "al-Mâtürîdî and Atomism". *ULUM* 2/2 (Aralık 2019), 223-264. <https://doi.org/10.5281/zenodo.3601654>
- Bulğen, Mehmet. "İmam Mâtürîdî ve Atomculuk". *İmâm Mâtürîdî ve Mâtürîdiyye Geleneği: Tarih, Yöntem, Doktrin*. ed. Hülya Alper. 83-122. İstanbul: İFAV Yayınları, 2018.
- Bulğen, Mehmet. *Kelâm Atomculuğu ve Modern Kozmoloji*. Ankara: TDV Yayınları, 2018.
- Bulğen, Mehmet. *Kelâmın Nesne Kuramı - Cüveynî'de Cisim, Hareket ve Nedensellik* -. İstanbul: İFAV Yayınları, 2024.
- Bulğen, Mehmet. "Mâtürîdî'de Âlem Tasavvuru". *Uluslararası İmam Mâtürîdî Çalıştayı*. Tokat: Tokat Gaziosman Paşa Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi. 2021.
- Ceric, Mustafa. *A Study of the Theology of Abu Mansur al-Maturidi*. Chicago: The University of Chicago, Near Eastern Languages and Civilizations, Doktora Tezi, 1987.
- Clarke, Victoria - Braun, Virginia. "Teaching Thematic Analysis: Overcoming Challenges and Developing Strategies for Effective Learning". *The Psychologist* 26/2 (2013), 120-123.
- Çiçekdağı, Muhammed Musa. *İmam Mâtürîdî ve Tabiat*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2023.
- Demir, Osman. *Kelâmda Nedensellik İlk Dönem Kelâmcılarında Tabiat ve İnsan*. İstanbul: Klasik Yayınları, 2015.
- Dhanani, Alnoor. *Kelâmın Fizik Kuramı: Basra Mu'tezilesi Kozmolojisinde Atomlar, Uzay ve Boşluk*. çev. Mehmet Bulğen. İstanbul: Klasik Yayınları, 2020.
- Dhanani, Alnoor. "Mâtürîdî ve Nesefî'nin Atomculuk Anlayışı ve Tabâî Kavramı". çev. Mehmet Ata Az. *Din Felsefesi Açısından Matürîdi Gelen-Ek-i 3 Klasik ve Çağdaş Metinler Seçkisi*. ed. Recep Alpyağıl. 606-616. İstanbul: İz Yayıncılık, 2017.
- Dhanani, Alnoor. "Mâtürîdî ve Nesefî'nin Atomculuk ve Tabiat Anlayışı". *Büyük Türk Bilgini İmâm Mâtürîdî ve Mâtürîdîlik: Milletler Arası Tartışmalı İلمي Toplantı (İstanbul, 22-24 Mayıs 2009)*. 65-76. İstanbul: İFAV Yayınları, 2009.
- Frank, Richard M. "Notes and Remarks on the Tabâ'ic in the Teaching of al-Mâtürîdî". *Mélanges d'İslamologie*. ed. Salmon P. 137-149. Leiden: Brill, 1974.
- Hacak, Hasan. *Atomcu Evren Anlayışının İslam Hukukuna Etkisi*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2007.
- Harvey, Ramon. "Al-Mâtürîdî on the Cause (sabab) and Human Action between Kalâm and Uşûl al-Fiğh". *Dynamics of Tradition: Islamic Theology and Law in Relation*. ed. Idris Nassery - Muna Tatari. 187-206. Leiden: Brill, 2025.
- Harvey, Ramon. "Al-Mâtürîdî's Divine Action Model: A Distinctive Concurrentist Account of Causality". *Journal of Islamic Philosophy* 16/1 (Ocak 2025), 63-106. <https://doi.org/10.5840/islamicphil20251615>
- Harvey, Ramon. "Introduction". *Kitâb al-Tawhîd: The Book of Monotheism*. mlf. Ebû Mansûr el-Mâtürîdî, çev. Tahir Uluç. İstanbul: İbn Haldun Üniversitesi Yayınları, 2025.

- Harvey, Ramon. "Philosopher of Samarqand: Abū Manşūr al-Mâtürîdî's Theory of Properties". *Pluralizing Philosophy's Past*. ed. Amber L. Griffioen - Marius Backmann. 77-90. London: Palgrave Macmillan, 2023.
- Harvey, Ramon. *Transcendent God, Rational World: A Maturidi Theology*. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2021.
- Harvey, Ramon - Solomon, David. "Wise Design and the Metaphysics of Natural Evil: Al-Mâtürîdî's Divinely Existentiated and Causally Coherent World". *Design Discourse in Abrahamic Traditions*. ed. E. V. R. Kojonen - Shoaib Ahmad Malik. 75-90. Routledge, 2023.
- İlyas Çelebi. "İmam Mâtürîdî'nin Kitâbü't-Tevhîd'inde Varlık, Bilgi ve Hikmet". *İmâm Mâtürîdî ve Mâtürîdîyye Geleneği: Tarih, Yöntem, Doktrin*. ed. Hülya Alper. 13-47. İstanbul: İFAV Yayınları, 2018.
- Kam, Hureyre. *Das Böse als Gottesbeweis: Die Theodizee al-Mâtürîdîs im Lichte seiner Epistemologie, Kosmologie und Ontologie*. ed. Ömer Özsoy. Frankfurt am Main: EB-Verlag Dr. Brandt, 2019.
- Kandemir, Ahmet Mekin. *Mu'tezili Düşünce ve Nedensellik*. İstanbul: Endülüs Yayınları, 2019.
- Kraus, Paul. *Jâbir ibn Ḥayyân: Contribution à l'histoire des idées scientifiques dans l'Islam*. Kahire: Institut Français d'Archéologie Orientale, 1942.
- Maguire, Mary - Delahunt, Bríd. "Doing a Thematic Analysis: A Practical, Step-By-Step Guide". *All Ireland Journal of Higher Education (AISHE-J)* 9 (2017), 3351-33514.
- Marie Bernard. "La critique de la notion de nature (Ṭab') par le Kalâm". *Studia Islamica* 51 (1980), 59-105.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr. *Kitâbü't-Tevhîd: Tevhid İnançının Akli Temelleri*. çev. Tahir Uluç. İstanbul: Ketebe Yayınevi, 2021.
- Maurin, Anna-Sofia - Zalta, Edward N. "Tropes". *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*. Stanford: Stanford University, 2018.
- Mavil, Kılıç Aslan. *Mâtürîdîyye Kelâm Ekolünde Varlık Anlayışı*. Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2004.
- Muhtaroğlu, Nazif. "al-Mâtürîdî's View of Causality". *Occasionalism Revisited: New Essays from the Islamic and Western Philosophical Traditions*. ed. Nazif Muhtaroğlu. 17-40. Abu Dhabi - United Arab Emirates: Kalam Research & Media, 2017.
- Nesefî, Ebû'l-Muîn. *Tebşîratü'l-edille fî Usûli'd-dîn*. thk. Hüseyin Atay - Şaban Ali Düzgün. 2 Cilt. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 1993.
- Nowell, Lorelli S. vd. "Thematic Analysis: Striving to Meet the Trustworthiness Criteria". *International Journal of Qualitative Methods* 16 (2017), 1-13.
- Patton, Michael Quinn. *Qualitative Research and Evaluation Methods*. California: Sage Publications, 3. Basım., 2002.
- Pezdevî, Ebû'l-Yûsür. *Uşûlü'd-dîn*. nşr. Hans Peter Linss. Kahire: el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Tûras, 2005.
- Rudolph, Ulrich. *Al-Mâtürîdî and the Development of Sunnî Theology in Samarqand*. çev. Rodrigo Adem. Leiden: Brill, 2015.
- Rudolph, Ulrich. *Semerkant'ta Ehl-i Sünnet Kelâmı: Mâtürîdî*. çev. Özcan Taşcı. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2016.

- Sezgin, Osman. *İmam Mâtürîdî'nin Düşünce Sisteminde Sebeplilik ve Kaynakları*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2025.
- Shlomo Pines. *İslâm Atomculuğu*. çev. Osman Demir. İstanbul: Klasik Yayınları, 2018.
- Şeker, Zeynep. *Mütekaddimîn Kelâmında Arazlar Meselesi*. Ankara: Fecr Yayınları, 2024.
- Türker, Ömer. *Anlamı Tamamlamak İslam Düşünce Geleneğinin Anadolu Coğrafyasındaki Bileşenleri*. İstanbul: Ketebe Yayınları, 2020.
- Türker, Ömer. "Kitâbü't-Tevhîd'in Türkçe Tercümesinin Tenkidi". *Din Felsefesi Açısından Mâtürîdî Gelen-Ek-i 3 Klasik ve Çağdaş Metinler Seçkisi*. ed. Recep Alpyağıl. 155-173. İstanbul: İz Yayıncılık, 2017.
- Uluç, Tahir. *İmam Maturidi'nin Alemin Ontolojik Yapısı Hakkında Filozofları Eleştirisi*. İstanbul: İnsan Yayınları, 2019.
- Uluç, Tahir. "Kitâbü't-Tevhîd'in Tahkikli Neşri ve Açıklamalı Tercümesi'ne Dair Bazı Mülâhazalar". *Mütefekkir* 3/5 (Haziran 2016), 9-52.
- Uluç, Tahir. "Mütercimim Önsözü". *Kitâbü't-Tevhîd: Tevhid İnanıcının Akli Temelleri*. 11-21. İstanbul: Ketebe Yayınevi, 2021.
- Yusuf Şevki Yavuz. "İmam Mâtürîdî'nin Tabiat ve İlliyete Bakışı". *Dâkiku'l-Kelâm: Kelam Kozmolojisi - Metin Seçkisi* -. thk. Ramazan Altıntaş - Ahmet Mekin Kandemir. 349-359. İstanbul: Kitap Arası Yayınevi, 2021.